

mijn *streek*

2023

NUMMER 4

THEMA

De 'Köpkesmüele'
te Heerlerheide

THEMA

De geschiedenis van
huis 's Herenanstel
na 1700

PORTRET

Als je vrij wilt zijn en sterk ... werk!
Andrée Bonhomme

MERKWAARDIG VERHAAL(D)

Van voor tot achter een rommelzootje

Een blik op het kerkhof van het
dorp Heerlen in 1785

Omslag:

Bongerd/Kerkplein in Heerlen
aan het begin van de 20ste eeuw.
Beeldcollectie HCLH

Colofon

Deze uitgave wordt mede mogelijk gemaakt door subsidies van de Gemeenten Heerlen en Brunssum. Nadruk van artikelen of gedeelten daarvan zonder vergunning van de redactie is verboden. De inhoud van de ondertekende artikelen blijft voor de verantwoordelijkheid van de schrijvers.

Uitgave: Stichting Historische Kring 'Het Land van Herle'
Opbraakstraat 62, 6432 BP
Hoensbroek.
Tel. 06-29518257.
E-mail:
redactie@MijnStreek-Parkstad.nl
website:
www.MijnStreek-Parkstad.nl
Bankrekening:
NL 86 INGB 0002 0699 07
(BIC: INGBNL2A) t.n.v. Het Land van Herle, Heerlen

Bestuur: W. Terpstra, voorzitter,
drs. A. Quaedackers, secretaris;
H. Otten, penningmeester; P. Borger;
R. Braad; mr. ir. J. Smeets.

Redactie: R. Braad, hoofdredacteur;
drs. K. Linders, redactiesecretaris;
drs. A. Quaedackers, eindredacteur;
drs. J. Dohmen; dr. F. Gerards;
F. Patelski; drs. D. Smeets-Habets.

Richtlijnen voor de auteurs:

Artikelen kunt u per post of liever per mail sturen naar de redactie. Nadere richtlijnen voor het aanleveren van kopij vindt u op de website of worden op verzoek toegezonden.

ISSN: 2468-6166
Jaargang 8 – 2023

Verschijnt driemaandelijks.
Abonnementen per jaar à € 23,00 of € 22,00 bij automatische incasso.
Looptijd van een abonnement is uitsluitend per kalenderjaar. Bij tussentijdse bestellingen worden reeds verschenen nummers van dat jaar nageleverd.
Prijs van dit nummer: € 6,50.
excl. porto- en verpakingskosten.

Vormgeving: Lieke Boumans-Willems
Druk: CPF XL Communication,
Landgraaf

Balans

Voor u ligt alweer het laatste nummer van MijnStreek jaargang 8.

Zo aan het eind van het jaar is het weer tijd om terug te kijken en de balans op te maken van het voorbije jaar. In de media worden allerlei lijstjes gepubliceerd met de meest favoriete muziek, de sporter van het jaar, overzichten van opmerkelijk nieuws en nog veel meer.

Ook persoonlijk maken mensen de balans op: welke gebeurtenissen uit het afgelopen jaar willen we snel vergeten, welke waren onbeduidend en welke waren uiterst gedenkwaardig en zelfs historisch te noemen. Soms zijn gebeurtenissen zo bijzonder dat mensen ze willen vastleggen voor toekomstige generaties.

Als redactie van Mijnstreek maken ook wij de balans op en we kijken tevreden terug op weer een jaargang met mooie verhalen over en uit onze regionale geschiedenis. Historici met name zijn bedreven in het (verder) terugkijken. Maar laten we vooral ook vooruit kijken: de geschiedenis van morgen wordt nu gemaakt. Wat gaat het nieuwe jaar ons brengen, niet alleen op persoonlijk vlak maar ook wat betreft (toekomstige) geschiedenis? Laten we hopen dat in 2024 niet weer een oorlog uitbreekt en er vrede en balans komt op velerlei vlak.

2024 is het jaar waarin o.a. 80 jaar bevrijding van Zuid-Limburg herdacht wordt en is het 50 jaar geleden dat de laatste Oranje Nassau mijn in Heerlen werd gesloten. Onderwerpen waar al veel over geschreven en verteld is, maar waarover toch steeds weer nieuwe verhalen en inzichten te ontdekken, te vertellen en te publiceren zijn.

Voor dit laatste nummer van 2023 hebben de auteurs weer boeiende verhalen over diverse onderwerpen uit onze regionale geschiedenis aangeleverd. Deze verhalen laten een mooie balans zien: een verdwenen 'kasteel' in Kerkrade, een watermolen in Heerlen, de oude begraafplaats van Heerlen, de zusters Ursulinen, die onderwijs verzorgden in onder andere Welten en meer.

Mede namens de redactie wens ik u fijne feestdagen toe. We hopen u volgend jaar weer als lezer te mogen verwelkomen en te verblijden met een mooie balans van interessante verhalen uit het verleden en dit ook in toekomst te mogen blijven doen.

Diane Smeets-Habets
Redactielid Mijnstreek

INHOUD

- Thema** 5 De 'Köpkesmüele' te Heerlerheide; een kroniek
Wim Nolten
- Thema** 16 De geschiedenis van huis 's Herenanstel na 1700
Philippe van Wersch
- Merkwaardig verhaal(d)** 21 Van voor tot achter een rommelzootje
Een blik op het kerkhof van het dorp Heerlen in 1785
Frans Gerards
- Portret** 27 Als je vrij wilt zijn en sterk ... werk!
Andrée Bonhomme (*1 december 1905 - † 1 maart 1982)
Marcel Put
- Thema** 29 Ursulinen in Welten, pioniers van het meisjesonderwijs
Marcel Krutzen
- Aangestipt** 33 Roelof Braad, Koos Linders, Joost Reinaerts en Funs Patelski

De oude toegangsweg naar de Köpkensmolen.

De Köpkensmolen in de jaren 1930.

De 'Köpkesmüele' te Heerlerheide; een kroniek

WIM NOLTEN

Wim Nolten is oprichter van Heemkundevereniging De Hopel en bestudeert de geschiedenis van Oostelijk Zuid-Limburg.

Bij het onderzoek naar deze watermolen bleek al snel dat er relatief weinig gegevens bekend waren over deze molen. Reeds eerder waren er zijdelings wel enige feiten bekend geworden. Deze volgen hierna. Bij een bezoek aan het Historisch Centrum Limburg kwamen meer feiten aan het licht. Met name het archief van de provincie bevat nog veel gegevens.

Algemeen

Gedurende vele eeuwen heeft de mens zich bediend van wind- en waterkracht en al voor onze jaartelling waren watermolens bekend in Egypte en Klein-Azië. Ook waren zij te vinden in Rome, langs de Tiber, zo staat beschreven in het werk van Vitruvius *'De Architectura'*. Diverse kloosters hadden in de middeleeuwen hun eigen watermolen(s). Reeds in 868 was het gebruik van (wind)molens in Engeland bekend. In Nederland werden zij in 1299 voor het eerst beschreven. In de middeleeuwen bevond zich vruchtbare grond rond de Caumerbeek, zoals in Heerlerheide bij de Köpkensmolen, een belangrijk leengoed. Hetzelfde gold in dit stadsdeel voor Passart-Nieuwenhagen en Ter Weijer. De Köpkensmolen werd in latere jaren ook wel aangeduid als *'Óppene Mörge, de Köpkensmule en de Kome'*.¹

'Bungjer bi bungjer'

Rondom onze regio komen veel watermolens voor in het voormalige Akense Rijk en in het gebied van de Rijksabdij Burtscheid.² Er waren zelfs familiale connecties met onze streek, zoals bijvoorbeeld met de molenaarsfamilie Eijdem.

Zij verbleven vier generaties lang op de *'Steinere Mühle'* in Haaren en liefst acht generaties op de *'Bauranstelmolen'* in Kerkrade.³ Eén hunner vestigde zich 1777 te Heerlen en werd grondlegger van de Limburgse familietak. Dichterbij huis ligt de abdij Kloosterrade. De abdij was in het bezit van meerdere watermolens aan de Anstelerbeek, zoals de Ham-, Brug-, en *'Anstelerolligsmühle'* alias de *'Bauranstelmolen'*.⁴ Op deze laatste molen treffen we de familie Röhlings of Reulings aan die, evenals de familie Eijdem, van oudsher het molenaarsberoep uitoefende: *'Bungjer bi bungjer'*.⁵ Via Simpelveld, Merkstein (D), Eygelshoven en Kerkrade, kwamen zij ook naar Heerlen. Bernardus Rodelings vel Ruhrens (sic!) huwt 1673 te Heerlen met Adelheid Ritzen en zij krijgen drie kinderen. In 1684 fungeert hij als doopgetuige en wordt dan *'molitor in Rimborg'* genoemd.⁶ In 1685 wordt hij vermeld als reygenoot te Heerlen *'aen de Driessen (Drieschstraat) achter de, uit 1562 stammende, Schandelmolen'*.⁷ Ook aan de Caumerbeek ligt de Köpkensmolen vulgo *'Köpkesmüele'* die, ondanks haar hoge ouderdom, helaas geen erkenning vindt als enig monument van (historische) betekenis. Zeer ten onrechte.⁸

Tussen 1900 en 1975 bevonden zich in Heerlen zes nog in werking zijnde watermolens: de Caumer-, Olie-, Schandeler-, Köpkens-, Welter- en de Eikendermolen.⁹

Watermolens in Zuidoost-Limburg

Begin 2014 werd het gebied tussen de Renne-migerveldweg en de Terhoevenderweg onder handen genomen en de Caumerbeek aldaar

opgewaarderd. De Köpkensmolen werd volgens een van de verhalen zo genoemd vanwege zijn ligging in de kop van de ene gemeente en bij de kop van de andere gemeente in buurtschap Koningsbeemd. Deze buurtschap ligt op de oude gemeentegrens tussen Hoensbroek en Heerlen.¹¹ Mijns inziens echter is de molen vernoemd naar het maalloon (5 liter = 1 kop) dat in natura berekend werd en dit in een veelvoud van 1 kop ofwel *Köpke(s)*. Vergelijk de familienaam Meelkop of Mehlkop, met dezelfde betekenis.

Wij komen de molen al op 12 mei 1550 tegen vermeld als: *'dye Koppens Moellen'*.¹² Volgens anderen werd zij in oude stukken ook *'Knupkens- of Koppelsmolen'* genoemd. Deze benaming laat zich moeilijker plaatsen, ofschoon je 'Knup' met knoop kunt vertalen en koppel naar het feit dat er twee koppelstenen (maalstenen) werden gebruikt. In de 17de eeuw behoorde deze molen tot het Vrankerleen en is dan vermoedelijk een banmolen.¹³ Aldaar ook vermeld als aan *'den moellen wegh nae Rynne berch'*, in december 1571 en in augustus 1573 aan de *'Molenwech nae Rynneberch'*.¹⁴

Molenaars hadden in het verleden een slechte reputatie omdat zij volgens de volksmond met de duivel in verbinding zouden staan: de boer bracht drie zakken graan om te malen en kreeg tweeëneenhalve zak meel retour. Een halve zak minder ...!

Watermolens werden ingedeeld in boven-, midden-, en onderslagmolens. De Köpkensmolen werd rond 1870 ge-/herbouwd als een bovenslagmolen. Het water werd voor deze molen opgestuwd, evenals bij de Caumer- en Schandelermolen het geval was, om zo verval op te bouwen en op die manier stuwkracht te verkrijgen.

De Köpkesmolen

Ingenieur P. van Bussel geeft in 1991 een minutieuze beschrijving van deze molen. Deze laten wij hierna grotendeels volgen.¹⁵

"De molen ligt aan de rand van de voormalige gemeentegrens tussen Heerlen en Hoensbroek, ter plekke Koningsbeemd genaamd. De molen is gebouwd in een U-vorm. Zij ligt aan de Caumerbeek en was ooit de grootste Heerlense watermolen. Dit gold zeker in de periode waarin de Oranje-Nassaumijnen III en IV hun mijnwater op de Caumerbeek loosden.

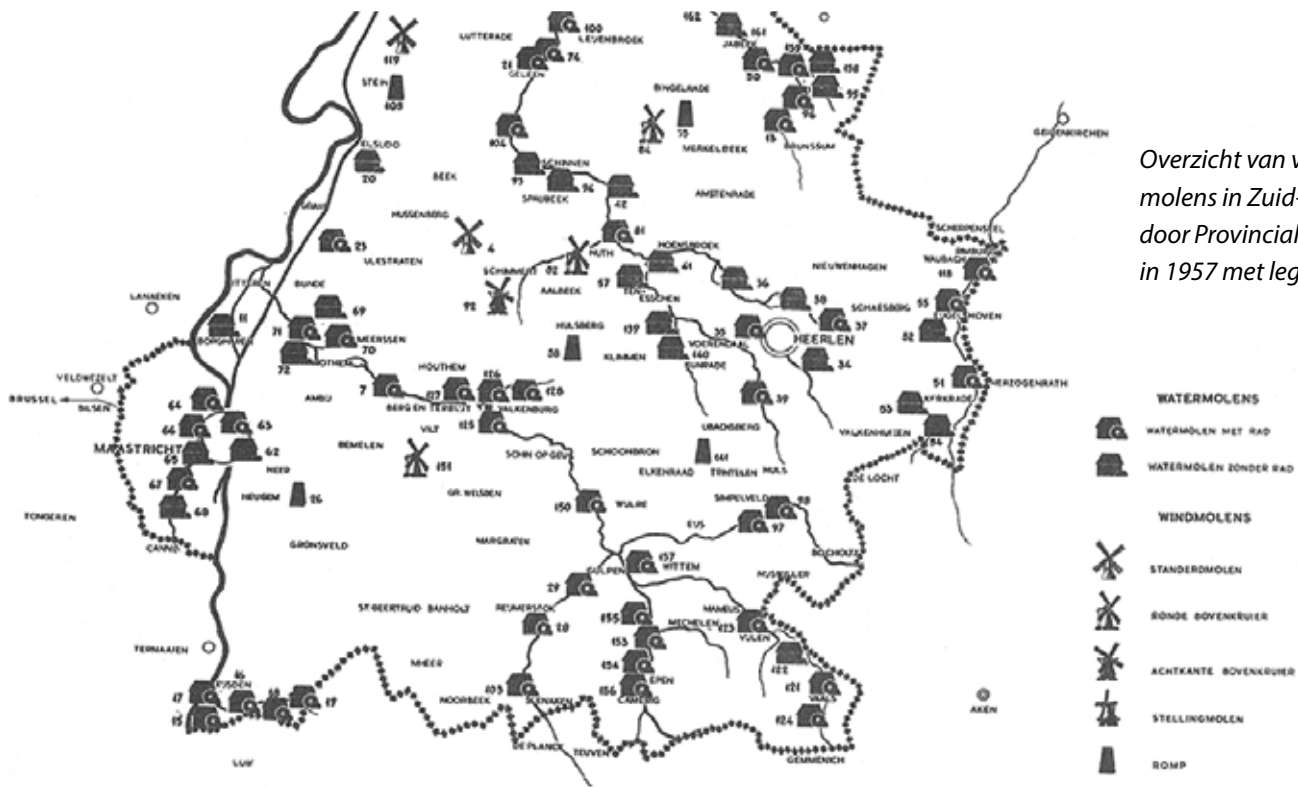
Schandelermolen aan de Schandelermolenweg, 2013. (Foto auteur)

De Oliemolen (1502?), gerestaureerd 1971, nu nog graanmolen, 2016.¹⁰

De stuwvijver van de Oliemolen in Heerlen

Overzicht van van de molens in Zuid-Limburg door Provinciale Waterstaat in 1957 met legenda.

De molen bestond uit een groot rechthoekig gebouw bestaande uit twee verdiepingen en een zolder. De molen was in het midden als woonhuis in gebruik en het gebouw aan de linkerkant van het woonhuis fungeerde als pakhuis. Het gebouw was voorzien van grote boogvensters en aan de frontzijde een kleine toegangsdeur met op de eerste en derde verdieping een laad- en losdeur. Verder was er een grote poort die toegang gaf tot de binnenplaats annex boerderij.

De molen werd aangedreven door een bovenslagrad met een middellijn van 5 meter en een breedte van 2 meter.¹⁶ Dit laatste rad was van ijzer evenals het gangwerk en de kanjel. Aan de bovenmond van de kanjel bevond zich de maalsluis en naast de kanjel een lossluis. Op de maalstoel lagen oorspronkelijk drie koppels maalstenen, waarvan er uiteindelijk twee overbleven. In de jaren 1940 werden deze hoofdzakelijk elektrisch aangedreven.

De molen gelegen aan de Rennemigerveldweg is opgetrokken uit metselwerk met pannendaken en kadastraal bekend onder nummer C 2308. De twee elektrisch aangedreven steenkoppels werden eerder beschreven in 1957 als hamermolen. Hamermolens zijn eenvoudig van opzet en dienen om het graan te vermalen. Dit ging overigens met veel maalstof gepaard en resulteerde in een wisselende korrelgrote. De staat van onderhoud van de Köpkensmolen was goed, zijn landschap

pelijke betekenis destijds vrij belangrijk en de economische betekenis zeer groot. Het oude molenhuis, inclusief het schoepenrad en de schuur, was al vóór 1957 afgebroken. De complete moleninstallatie was vernieuwd en ondergebracht in het verbouwde molenhuis. Na de verlegging van de Caumerbeek bleef hij als elektrische molen in gebruik.¹⁷

Kroniek van 'propriétaires', pachters en personeel

1630 De herbouw van de oorspronkelijke Köpkensmolen zou in dit jaar plaatsgevonden hebben.¹⁸ In de 17de eeuw (ca. 1680-1697) was de Köpkensmolen eigendom van de adellijke familie Van Eijnatten.

1679 Theodorus Widdershoven, geboren 1638 te Voerendaal en overleden in 1718 te Hoensbroek, was gehuwd met Maria Huntgens alias Canisius. Hij woonde sinds 1658 'uyt het Lodbroek' en kreeg uit naam van Adolph van Kerckem, heer van Haeren onder Voerendaal, op 2 maart 1679 de hoeven Lotbroek (Twembergen) en Ter Meulen (Köpkensmolen) te leen.¹⁹ Mogelijk was Ter Meulen in 1659 een oliemolen.²⁰

1697 Verkoop op 30 december van dat jaar van hoeve De Vrank en de Köpkensmolen door Wilhelm Theobald, vrijheer Van Eijnatten aan Pascal

Denys de Hesel voor 20.000 gulden. Toentertijd was Martinus a Campo pachter van hoeve De Vranck.²¹

Pascal Dionisius de Hesel / de Hesselle was afkomstig uit Chaineux (B). Hij was ook halfwin op de hoeve Crombach en schepen van Kerkrade, waar hij 1704 overleed en in de kerk begraven werd. *'Scabinus hujus communitatis et villicus nostrae abbatiae in Crombag; sepultus est in ecclesia et solvit duplicia'*. Hij was drie keer getrouwd. Zijn eerste vrouw Maria de Chaineux overleed in 1679 en zijn tweede vrouw Martha Henroth overleed in 1690. Beiden overleden in Kerkrade. Met zijn derde vrouw, Anna Hanlet uit Luik, trouwde hij in 1700. Het kasboek van de parochie St. Lambertus vermeldt in december 1755 een jaardienst voor Marie Catharina Hanlet, mogelijk is dit voornoemde Anna Hanlet.²² Uit zijn drie huwelijken komen in totaal tien kinderen voort, onder wie dochter Catharina, gehuwd met Gerards du Champ(s) uit Herve (B). Zij kochten in 1718 een weide *'geleegen ontrent de kopselmoolen, groot aen maete vier en vijftig cleijne roeden'*.²³

In **1699** werd de *'Copkensmeulen'*, *'het meulen ijsjer of de meulen voorss. gelegen onder aen gen Vranck ter andere zijde'* onderpand.²⁴

Op 10 maart 1702 maakt Jan Collaerts, timmerman uit Maastricht, een contract op met Pasque de Hesel, wonende in de Vranck aan de Coninxbempt onder Heerle(n) voor de levering van 17 à 1800 voeten gezaagd hout.²⁵ Hieruit leid ik af dat de molen dan verbouwd wordt.

1704 Testament van Pascal Denys de Hesel met betrekking tot de molen.²⁶

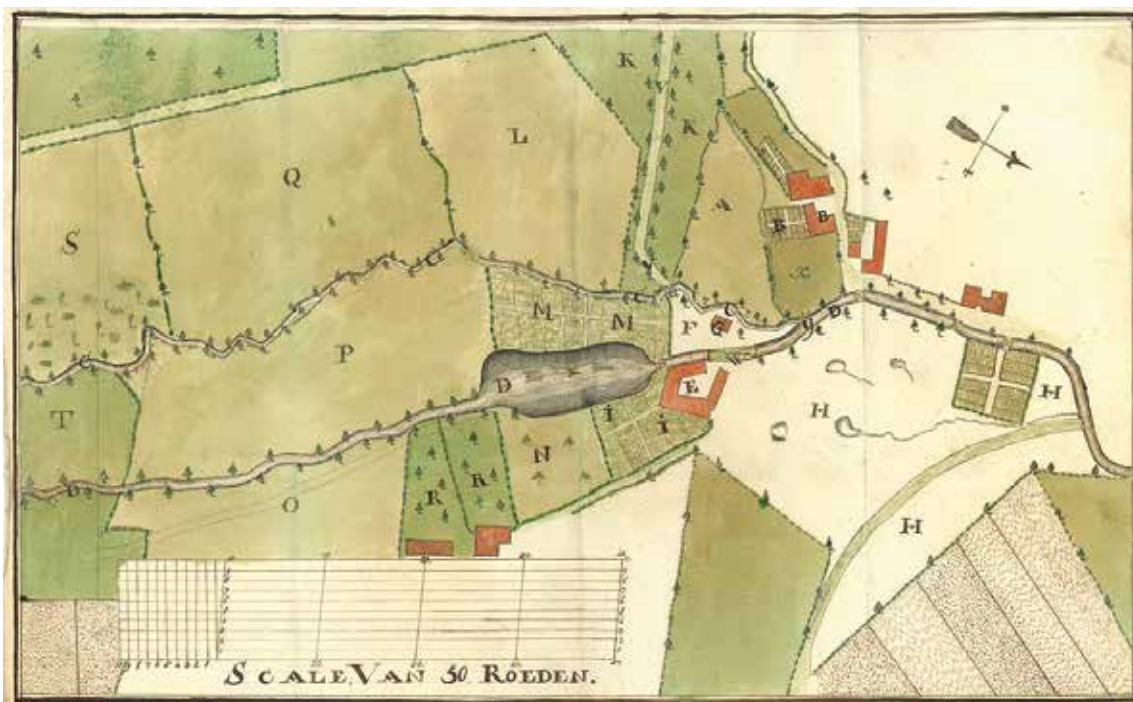
1705 In de zomer van 1705 werden, met name te Heerlerheide en in de Koningsbeemd, de te velde staande gewassen door zware hagelslag vernield: *'soedanigh dat nouwelijck yemand van haer lieden (aldaar wonende) van den eenen somer tot den anderen heeft weeten te geraecken, men wil geswijgen dat sij haere schattinghen contribueerden (belasting betaalden), oepenstaende rations en anderssints lasten hebben connen draegen'*. In die tijd woedden ook de Spaanse Successieoorlogen (1702-1715).²⁷ Ongetwijfeld zal ook de Köpkmolen hiermee te maken hebben gehad.

1723 Testament van wijlen Pascal Denys de Hesel met verwijzing naar het eerdere testament van 3 juli 1704, eveneens in verband met de Köpkesmolen.²⁸

1754 In dit jaar was er een proces inzake de stuwrechten tussen de molenaar van de Schandelermolen en die van de Köpkesmolen. Dit stuwrecht gaf al eerder aanleiding tot onenigheid tussen molenaars onderling. Wanneer de ene het water opstuwde, kreeg de ander te weinig om te kunnen malen.²⁹ Dit proces was een gevolg van de attestatie van Peter Hoenen in december 1754. Reeds in mei 1752 tekende hij bezwaar aan tegen de stuwrechten en de banaliteit. Volgens een resolutie van 18 oktober 1753 moesten alle molenaars in de schepensbank van Heerlen hun oude rechten (en plichten) aan de hand van documenten en/of getuigenverklaringen kunnen aantonen.³⁰

1755 *Extract uyt de Resolutien van de H.Mog.Heeren Raden van State der Vereenigde Nederlanden: Dinsdag den 11 Maart 1755 / Is gehoord het rapport van den Heere / thesaurier Generael Hop hebbende / ingevolge haer H.Mog.Res. van den / 31 januarij laestleden geestamineert / een missive van den Rentm(eester) / Van Elsen geschreven te Maestricht / den 24 derselve maand waer hij / kennis geeft dat ter voldoening / aen haer Ed.Mo.Res(olutie) van den / 26 julij 1754 aen de eigenaers van / des molens van Put, Voerendael / Waerop gedelibereert en in / achtting genomen sijnde, dat / door geen der eijgenaers van / de voors. molens so min als door die eenig octrooij of onder / Eijckholt bewijs is geproduceert / valabel een waterpacht ten / behoeve van 's lands domeijnen / geestimeert zouden sijn is goedgevonden / en verstaen dat voortaan jaerlijks / ingaende met het loopende jaer, ten / comptoire van den gem. Rentmr. van / Elsen voor Waterpacht of (...) zal / moeten worden betaeld door de eijgenaers / van de molen van Puth, van die van Schandelen en van de Kopkensmolen / voor ieder moolen vijf gls hollands en / door de eijnaeren van de molens van / Voerendael en ten Eijckholt voor / ijder molen twee gls hollands en dat / extract van dese Haer Eed.Mog: Res: / gesonden sal worden aen gen. / Rentm. met last om deselve te / doen insinueren aen de eijgenaers / der voors. molens en de betaling / van de gem: waterpachten oft cijn- / sen van haer Res; in te vorderen / en in de helft desselfs reekeningen te verantwoorden. / En sal Extract van dese haere ende / Res:*

Kaartje met plattegrond van in cultuur gebrachte grond bij de Köpkensmolen, ca. 1790. HCLH, Archief Schepensbank Heerlen, inv.nr. 4262.

*gesonden worden aen de / Generalts Rekenkamer om te strekken tot / narigting en gem. Rentm. met de/verantwoording te belasten. (Was geteekent) A. St. Iddeking / Onderstond / Accordeert met het Register / w.g. J.D.V. Roijen per copiam.*³¹

1755 In een vergadering ten huize van Jan Pappers waarbij de toestand van de wegen besproken werd, wordt de Köpkensmolen vermeld als zijnde liggende: *'... welcke ter regtersijde onse justitie van Hoensbroeck scheid'*.

1755-1794 In deze periode is er verschil van inzicht over het betalen der cijns van de Köpkensmolen door Dirk Dautzenberg en later door Louis Joseph Dehesselle.³²

1757 In een acte van 15 maart 1757 is als reigeneoot genoemd: Jan Pappertsweijde en het *'naebuijrsmoelen voetpad'* (voetpad bij de Köpkensmolen).³³

1773 Zijdelings wordt de molen vermeld in een proces voor de schepensbank van Heerlen tussen 19 juni en 1 november 1773 inzake een inbraak bij juffrouw Steijntjes in Havert (Selfkant, Duitsland) door Thomas Boumans en complicen, zoals *'den crommen Peter van den Buijsberg voornoemd bij de Kopkensmolen'*.³⁴

1781 In dit jaar worden als bewoners genoemd Louis Joseph Dehesselle gehuwd met Theresia Elisabeth Zum, *'woonagtig in de Kopkesmolen'*.³⁵

1787 Op 10 oktober 1787 wordt in de criminele rol van de Heerlense schepensbank melding gemaakt van het feit dat omtrent de Koningsbeemd, *achter de Köpkensmolen*, het lijk van een man gevonden is. Er volgt een visitatieopdracht aan twee schepenen en de chirurgijn H. Roebroeck.³⁶ Aldus begaven zich twee schepenen naar de Koningsbeemd. Ze rapporteerden: *'Met zijn angesicht soo diep in 't karrespoor ingevallen, vinden dood liggen, dat desselfs gansch gesigt in den grond ofte in 't karrespoor affgeteekent stond'*. Zijn naam was Johannes uit Wesel en bekend was: *'dat hij zijner vijf sinnen niet ten volkoomensten ware magtig geweest, en dikwerf de vallende ziekte kreeg, die hem ook op weg scheen overvallen te sijn'*.³⁷

1788-1794 In een civiel proces gehouden in de periode 1788-1794 wordt beweerd dat de eigenaar Louis Dehesselle van de Köpkensmolen in de nacht van 19 op 20 mei 1788 ten onrechte drie essen en drie 'roode weyde bomen (wilgen) en 20 hoppestaken' had gekapt. Daartegen kwam de eigenaar Caspar Mees in het geweer. Het proces duurde tot 1794.³⁸ In het bij de processtukken aangetroffen kaartje wordt weergegeven hoe de omgeving van de Köpkensmolen in cultuur is gebracht.³⁹

1793 De gebruikelijke toegangsweg vanuit Maas-tricht naar Heerlerheide liep over Ten Esschen, komende van Klimmen via kasteel Rivieren, de Wijngaardshof en de Köpkensmolen onder Rennemig. Vandaar ging het verder naar Geilenkirchen.⁴⁰

1794 Merkwaardig is dat in het uitgestrekte gebied van de schepenbank Heerlen maalvrijheid bestond. Deze gold dus ook voor de Köpkensmolen. Deze maalvrijheid gold alleen niet voor de dorpskern. Voor de boeren daar had de Caumermolen tot 1794 het banaliteitsrecht. De daar wonende inwoners moesten al hun koren bij deze ban- of dwangmolen laten malen.⁴¹

1795/1796 Volgens de Franse volkstelling in die periode woonden er: 'Op gen Schmits', *naast de Kopkensmolen*, 17 mensen; 'Op de Kopkensmolen' 8 en op 'Rennemig' 4 personen namelijk Stephan Meens met vrouw en kind en Maria Catharina Quix (1778-1841), een zus van kanunnik en historicus Christiaan Quix van de Wijngaardshof.⁴²

1806 Heerlen was in de Franse Tijd onderverdeeld in een aantal genummerde wijken of 'rotten'. Rotte nummer 9 was Heerlerheide. Deze werd later aangeduid met de letter M. In huis nummer 28, zijnde de Köpkensmolen, woonden toen: Loison, Chrisante, *meunier*; Grootte, Joanna Marie, 40 jaar, *femme*; Loison, Nicolaas Jos. Hub., 7 jaar, *filz*; Loison, Henri Jos. Hub., 1 jaar, *filz*; Quaedvlieg, Henri, *gates meunier (?)*; Stassen, Andra, *domestique*; Hoedemackers, Jean Leon, *domestique*; Hoedemackers, Jeanne Marie, 22 jaar, *servante* en Hamers, Marie Elis, 17 jaar, *servante*.⁴³ Het betreft hier de persoon van Chrisantus Loijson of Loyson, gedoopt 12 augustus 1766 te Simpelveld, van beroep dagloner. Hij trouwt op 24 juni 1793 te Simpelveld met Joanna Maria Grooten. Zij kregen drie kinderen: 1. Henricus Josephus Hubertus gedoopt 17 mei 1794, die jong overleed; 2. Nicolaas Hubertus Josephus geboren 29 juli 1799 Heerlen en 3. Henricus Josephus Hubertus geboren 4 mei 1805 Heerlen, die in 1846 te Luik overleed.⁴⁴

In **1825** is Johan Peter Dehesselle molenaar op de Köpkensmolen. Hij koopt dat jaar een perceel heidegrond.⁴⁵ Dat jaar staat hij ook borg voor Anna Elisabeth gehuwd met Jan Leonard Cuipers. Zij pachtten voor drie jaar een huis te Valkenhuisen.⁴⁶ Deze Johan Peter is de latere burgemeester

van Heerlen (1856-1862), gehuwd met Maria Catharina Herings. Hij overleed in 1869.⁴⁷ Het echtpaar Dehesselle woonde in 1843 op de hoeve Terworm. Hun zoon Kaspar werd in 1822 op 1 februari in de molen geboren en zoon Jan Dionis Pascal Albert in 1830 te Amby. Na de geboorte van deze zoon werd de molen verkocht aan Jan Arnold Hoenen.

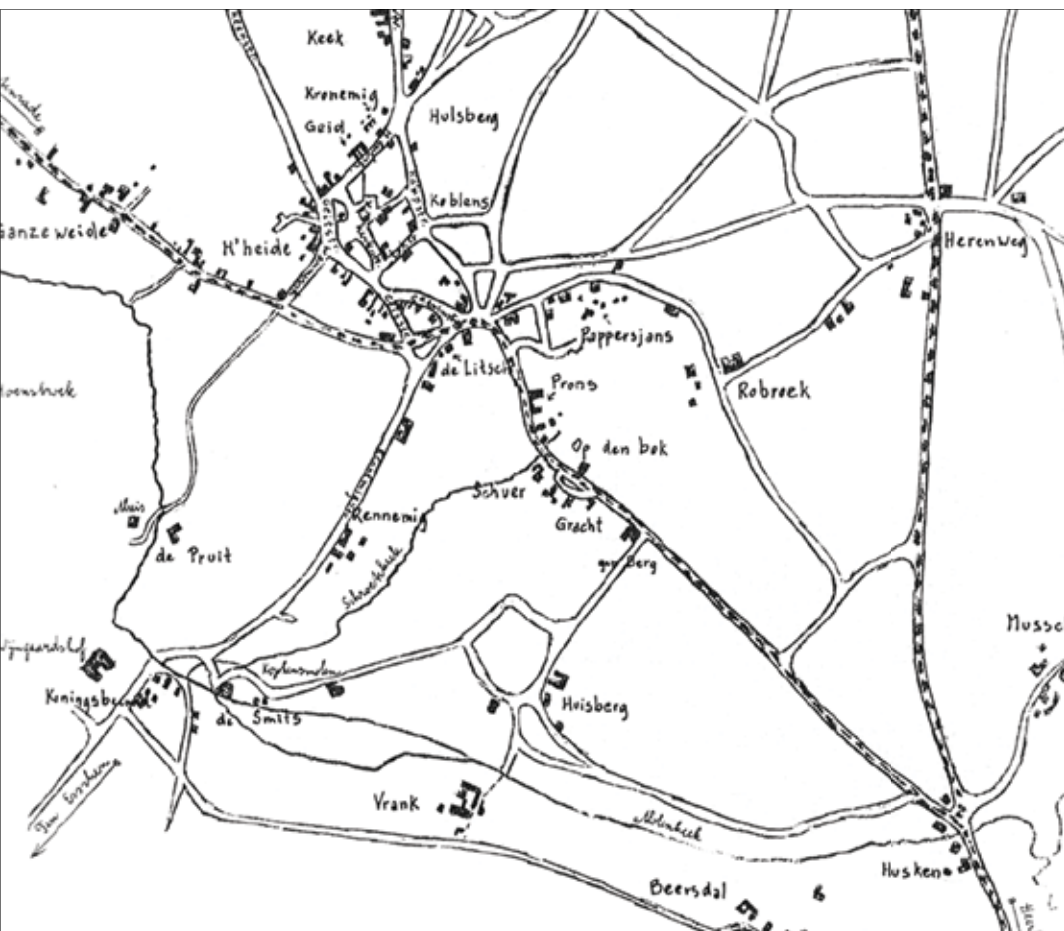
Rond **1830** komt de molen in bezit van Jan Arnold Hoenen, een welgestelde landbouwer. Hij bezat maar liefst 84 percelen landbouwgrond.⁴⁸ In dat jaar was Peter Leonard Krapels uit Vaersrade, geboren 12 mei 1800 te Nuth, als maalknecht werkzaam op de molen en woonde hij er ook. Krapels trouwt in 1830 met Anna Mechtilda Ploumen van de molen in de 'Vrenk' (Vranck).⁴⁹

1834 De Köpkensmolen wordt als *graanmolen* genoemd met eigenaar J.A. Hoenen.⁵⁰

Op een situatiekaart van rond **1850** is de ligging van de molen aangegeven tussen enerzijds de Koningsbeemd en anderzijds de Smits. Ook de benaming Schmitzerveld komt voor. Deze naam wijst op de aanwezigheid van een smid.⁵¹

1863 Verkoop van de molen aan Pieter Joseph Hoenen, wonende in de Köpkensmolen, Gerard Joseph Franciscus Hoenen, landbouwer te Heerlerheide en Johan Andreas Hoenen, kapelaan in Kerkrade-Spekholzerheide.⁵² Bij besluit van de gemeenteraad van 3 oktober 1863 werd de gemeente verdeeld in de wijken A t/m K. De grens van wijk I loopt langs het huis van Willem Heiligers door het gehucht Husken, Vranck, Huisberg, Smits, *de Köpkensmolen*, Koningsbeemd, Preut, Rinnemig, Schuur, Litsch, Coblens, Bok, Gracht, Papersjans, Robroek, Heerenweg, Musschemig en eindigt bij het laatste huis aan de Musschemigerbaak. Voor 1863 was dit wijk N (de Heerlerheiderotte).

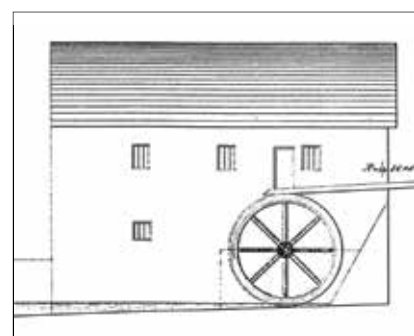
Er zullen weinig dorpen zijn met zoveel gehuchten en buurten als Heerlerheide: Aggen Ing, 't Hitsj-heuëfke, ter Eyck, Varenbuchel, de Weier, Stratjen, Kronemich, Heulsberg, Geyd, Cauvelens, Heerenweg, Pappers(s)jans, de Litsch, Pron, Bock, Rinnemich, Schuer, Gragt, Preut, Koningsbeemd, de Smits, Huysberg, Musschemich, Baak, Vrank, Berssen, Huysken, Hekseberg, Heihoven, oppe Graef, Köpkensmühle.⁵³

Plattegrond van Heerlerheide rond 1850. Collectie Jan J.G. Albert

Interne molenwerk van een graanmolen

De Köpkesmolen te Heerlerheide in 1860 (naar Van Bussel, 257).

1867 In het jaar 1867 verschijnt de gemeente-atlas van Hugo Suringar uit Leeuwarden waarin bij Heerlen vermeld staat dat het 5100 inwoners telt en 3356 bunders groot is. Op de centrumplattegrond zien we zeer oude bewoningskernen die over het gehele territorium verspreid liggen zoals bijvoorbeeld: Schandelen, in het Grasbroeck, Roedenbroeck, de Vrank, Ganseweyde, Heerler Heyde, Schrivers graeff, Hessenberg etc.⁵⁴

1869 Na deling werd Gerard Joseph Frans Paschasius Hoenen, gehuwd met Anna Maria Francisca Sijstermans alleen eigenaar.⁵⁵ Hij liet de oude molen afbreken en vervangen door een nieuw gebouw. Ook voorzag hij hem van een gevelsteen met inscriptie: 'H-S 1870' (Hoenen-Sijstermans 1870).⁵⁶ Tot 1883 breidde hij het complex steeds verder uit. In die periode kocht hij ook de Baalsbruggermolen, gelegen onder Kerkrade-Haanrade.⁵⁷ In 1896 staat hij als uit de Köpkesmolen vermeld als vicepresident van de Boerenbond.⁵⁸ Hun zoon Pieter Joseph Eugene, geboren 28 juni 1869 te Heerlen, werd mede-eigenaar. Bij diens huwelijk op 10 mei 1899 te

Kerkrade met Johanna Maria Boymans wordt hij vermeld als molenaar.

1875 In dit jaar vinden er veranderingen plaats aan de Köpkesmolen. Als eigenaar van de graanmolen staat vermeld G.J.F.P. Hoenen.⁵⁹

In **1882**, op 25 mei, is er waarschijnlijk een grote brand geweest. In het kasboek van de familie Hoenen vinden we een rekening van omvangrijke timmerwerkzaamheden. De molenaar bedankt de omwonenden voor hun hulp en laat enkele vaten bier schenken in café Leers aan de Bok. Ook bedankt hij de verzekeringsmaatschappij voor de vlotte uitbetaling.⁶⁰

In **1896** vond men bij de overgang van de Caumerbeek een hoeveelheid kleine hoefijzers. Een opmerkelijke plek waar de Köpkesmolen, het Vrankenleen, de Wijngaardshof en de Koningsbeemd vlak bij elkaar liggen.⁶¹

De Baalsbruggermolen aan de grensrivier de Worm gelegen in Kerkrade/ Haanrade in bezit van mw. Marga Wolthuis die het complex liet restaureren en nu bewoont. Foto auteur, 2010

1911 Ofschoon het nergens expliciet vermeld staat op de bewaard gebleven grafsteen, is Anna Maria Francisca Hoenen-Sijstermans op 18 september 1911 op de molen overleden. Haar man Gerard overleed 1 januari 1901.⁶²

In **1914** werd bij deling en scheiding van het bezit, Alphons Frans Pascal Hoenen de nieuwe eigenaar en molenaar.⁶³ Hij was koopman van beroep en gehuwd met Maria Gertruda van den Heuvel. Volgens zijn grafsteen, aanwezig op het oude kerkhof van Heerlerheide, werd hij op 24 september 1865 op de molen geboren (sic). Dochter Francisca, eveneens op de molen geboren in 1877 en aldaar overleden in 1914 werd bij haar vader begraven. Zoon Pascal overleed in 1919 ver van huis te (Bad) Honnef onder Bonn (Duitsland).

1915 Volgens een 'Beroepslijst' uit dat jaar waren er te Heerlen gevestigd als meelmolens: wed. Paulussen, wijk C 6; J.A. Deumes, wijk D 67 (Schandermolen); Wed. A. Wetzels, Wijk E 1 (Oliemolen) en M. Salm, Oranje-Nassastraat 36; en als molenaars: J.A. Deumens, wijk D 67; wed. A. Wetzels, wijk E 1; L.H. Pluijmaekers, wijk E 56; H.J. Jongen, wijk G 125; J.H.M. Claessen, wijk H 17 (Weltermolen) en J.L. Goossen, Geleenstraat 34. Verdeeling der wijken: I en K te Heerlerheide, waar geen molenaars wonen (sic).⁶⁴

1927 Archivaris Piet Peters geeft in dit jaar een korte beschrijving van de locatie:
*"Even voorbij den ringoven van den heer Meulenberg passeeren wij den spoorweg Heerlen-Sittard, gaan links voorbij Wijngaardshof, rechts voorbij Kupkensmolen. De Kupkensmolen werd voorheen Coppelsmolen genoemd."*⁶⁵

1944 Bij de opmars van de Amerikanen zaten in Heerlen tijdelijk Duitse krijgsgevangenen opgesloten. Er verbleven er 13 bij de Köpkensmolen en een onbekend aantal bij de nabijgelegen steenfabriek op Ten Esschen.⁶⁶

In **1948** werd Karl Friedrich Brücker(s) eigenaar van de molen. Hij kocht hem van Maria Gertruda van den Heuvel, weduwe van Alphons Frans Pascal Hoenen, die echter wel het vruchtgebruik behield. De weduwe Hoenen zat altijd achter het raam naar buiten te kijken wanneer de jeugd van de Vrankstraat (toen een veldweg) naar de Heerlerheide ging. Deze jongeren waren in de leeftijd van 18 tot 20 jaar en zij gingen dan naar het café Kleintjens op de Rennemig om te biljarten.⁶⁷ Karl Brücker verwijderde het waterrad en de maalinrichting. Deze verving hij door een elektrische hamermolen met een mengerij. In deze periode vond ook de verlegging van de Caumerbeek plaats.

1950 Afkoop der stuwrechten door het waterschap in verband met de verlegging van de Caumerbeek. Door mijnverzakkingen was er onvoldoende wateraanvoer naar de molen. Een vergelijkbare situatie was er bijvoorbeeld ook bij de Bauranstellerhof en -molen in Eygelshoven en bij de Eikendermolen.⁶⁸

1950 Aan de molen was van oudsher ook een boerenbedrijf verbonden. De familie Loo, landbouwers van origine, had haar bedrijf aan de achterzijde van de Köpkensmolen. Zij bezat een veestapel van 40 koeien en het nodige pluimvee. Het boerenbedrijf, huis en stallingen waren nauw met de molen verbonden. Men kon de boerderij achterom bereiken via een omhooglopend weggetje. Vader Loo kocht ooit van ene Lebouille een

De Köpkensmolen met de aanbouw voor het waterrad voor de verkoop in 1948. Op de achtergrond de wijk Rennemig. Beeldbank HCLH

dragende merrie, die negen jaar geworden is. Deze Lebouille was naar Frankrijk geëmigreerd. Tijdens werkzaamheden in het open veld, werd hun oudste zoon Nico door de bliksem dodelijk getroffen. Hun dochter Marijke Loo zag 1952 op de boerderij van de Köpkensmolen het levenslicht.

1957 Volgens Provinciale Waterstaat staat de Köpkensmolen te boek met twee steenkoppels: *hamermolen* met uitsluitend elektrische aandrijving.

1963 Verkoop door de familie Brücker aan de N.V. Maatschappij tot Exploitatie van Limburgse Steenkoolmijnen (ON mijnen). Van het eens zo indrukwekkende gebouw bleef alleen het pakhuis, de voormalige koeienstal en een klein deel van het woonhuis over. Het boerderijgedeelte bleef behouden. ON-mijnen wilde het complex ombouwen tot een recreatieoord met het idee er een mijnmuseum van te maken. Later werd de molen verkocht aan de familie die op dat moment het molencomplex bewoonde.

1971 Bij herstel van mijnschade werd het rechtergedeelte van het complex afgebroken.⁶⁹

1982 In dit jaar verschijnt een boek over Heerlerheide waarin Harry Hoofs over de Köpkensmolen schrijft dat: 'L. van de Ven een ooggetuige verslag doet in de jaren '50 dat een flinke groep genie-militairen naar Heerlerheide kwam om mede te werken bij de aanleg van een spoorlijn van Ten Esschen dwars door de weiden van de Kupkensmolen van de heer Pascal Hoenen en het mijnspoor van de ON I naar de ON III kruisende'. Hij citeert hiermee H.A. Beaujean met hetzelfde gegeven. Verder noteert hij: 'De geallieerde legers

namen bezit van Heerlerheide. De historische weiden achter de Kupkensmolen waren wederom (sic!) opslagplaats van militair materiaal! Ook de molen leverde na WO II een, zij het een bescheiden, bijdrage aan de opbouw van de lokale economie.⁷⁰

1984 Het echtpaar Windelinus Hubert Lipperts - Maria Hubertina Antonia Mohr vierde op vrijdag 27 april hun diamanten huwelijk. Windelinus was toen 88 en Antonia 85 jaar. Zij bewoonden sinds 26 januari 1967 de tot hoeve omgebouwde 'Köpkensmolen'. Kort na hun huwelijk in 1924 werd het echtpaar eigenaar van hoeve De Vranck waar ze tot 1965 boer en boerin waren. In dat jaar brandde de boerderij af, waarna Köpkensmolen eerst '*gekraakt*', daarna gepacht en vervolgens gekocht werd van de ON-mijnen. Windelinus, geboren 1 oktober 1895 in Ubachsberg, overleed op 4 mei 1985, Antonia, geboren op 20 maart 1899 te Wittem, overleed op 22 september 1996 te Heerlen en werd begraven te Heerlerheide. Het echtpaar had 12 kinderen. Windelinus was 43 jaar kerkmeester van de Antoniusparochie in de Vrank geweest en 30 jaar voorzitter van de Boerenbond, afd. Heerlerheide.⁷¹

In 1967 werd hun zoon G.H. (Sjirra) Lipperts met echtgenote Enny Jongen boer en boerin op de Köpkensmolen. Vanwege de aanleg van de Terhoevenderweg kon het vee niet meer oversteken en werd het boerenbedrijf in 1986 noodgedwongen beëindigd en de mijnschade afgekocht.

Het aanzien van de
Köpkesmolen in 1943.
Beeldcollectie HCLH

Frontaanzicht
Köpkesmolen voor de
afbraak van de
rechtervleugel.
Collectie M. Loo

Noten

- 1 Roelof Braad (red.), *Heerlerheide vroeger...* (Heerlen 2010) 15, 32.
- 2 Luise Freiin von Coels von der Brügggen, 'Die Bäche und Mühlen im Aachener Reich und im Gebiet der Reichsabtei Burtscheid', *Zeitschrift des Aachener Geschichtsverein (ZAGV)* 70 (1958) 92-97, 107-111.
- 3 Wim Nolten, 'Molens en molenaars te Eygelshoven', *Limburgs Tijdschrift voor Genealogie (LTG)* 35 (2007) 87-92.
- 4 Nico Moonen, *Facetten van Kerkrades Verleden* (Kerkrade 1995) 53, 68, 75, 102.
- 5 'Bungjer bie bungjer': gevleugelde uitdrukking bij landbouwers: boerendochter huwt boerenzoon; dit geldt ook voor molenaars: molenaarszoon huwt molenaarsdochter

- (hier: Eijdens x Reulings).
- 6 Doopboek Mariëberg (D): 18 augustus 1684: Bernardus, zoon van Joan Freuls en Gertrud Finck.
  - 7 HCLH, Schepenbank Heerlen, Gichtregisters deel 2, 60; W. Marres en J.J.F.W. van Agt, *De Monumenten van geschiedenis en kunst in Zuid-Limburg, deel V* ('s-Gravenhage 1962) 256; P.W.E.A. Van Bussel, *De molens van Limburg*, (Eindhoven 1991) 4. 255/257, 746; J. Leblanc en J. Born, *Een momentje voor een monument, dl 2* (Heerlen 1996) 22.
  - 8 Noch in de *Voorloopige Lijst der Nederlandsche Monumenten van Geschiedenis en Kunst, deel VIII* ('s-Gravenhage 1926) 118-127, noch in *De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst, deel V* ('s-Gravenhage 1962) 229-266 wordt melding gemaakt van de Köpkensmolen.
  - 9 Van Bussel, 251.
  - 10 Allettie Bastiaansen (red.), *Reizen door de Benelux. De Provincie Nederlands Limburg* (Hasselt (B) 1987) 93.
  - 11 Van Bussel, 257.
  - 12 Wim Nolten, *Keurkeulse Mankamer Heerlen 1550-1575* (Heerlen 2014) 6, 61.
  - 13 H.A. Beaujean, 'De handel van Heerlerheide', *Het Land van Herle* (LvH) 1 (1951) 86; A Beaujean, 'Langs de Caumermolen', *LvH* 10 (1960) 40/41. NB: helaas geen bron in dit artikel.
  - 14 Historisch Centrum Limburg Maastricht (HCLM), Archief Landen van Overmaas (LvO) 6408, fol. 7vo, Keurkeulse Mankamer 25 december 1571; idem fol. 22, 24 augustus 1573.
  - 15 Van Bussel, 257 (schets 1860), 258 (foto 1943). De auteur studeerde werktuigbouwkunde en elektrotechniek. Hij schreef: *Korenmolens van ambacht tot industrie* (Eindhoven 1981). Hij is meester-molenaar bij het Ambachtelijk Korenmolenaarsgilde (AKG) en lid van de Molenstichting Limburg.
  - 16 HCLML Archief Provinciaal Bestuur van Limburg (APBL), inv.nr. 7714.
  - 17 'Molens in Limburg', bijlage horend bij het *Verslag over de toestand der waterstaatswerken c.a., onder beheer of toezicht van de provincie Limburg over het jaar 1957* (Maastricht 1957), No. 36, 40-41; na 103 een overzicht van molens en legenda.
  - 18 R. Braad, *Verdwenen nijverheid; de Heerlense Watermolens* (Heerlen 1995) 18.
  - 19 R. Willemse-Widdershoven, 'In het teken van de ram', *LTG* (1973) 68 (III).
  - 20 Eg. Slanghen, *Het Markgraafschap Hoensbroeck* (Maastricht 1859) 65/66.
  - 21 M. Meerman, *Gids voor onderzoek naar de geschiedenis van Water- en Windmolens in Limburg* (Maastricht 1989) 129 Heerlen. Hierin een verwijzing naar HCLM, archief LvO inv.nr. 3994, fol.1; A.S.M. Patelski, 'De 'kippende' Hans Hendrik a Campo', *LvH* 43 (1993) 29-32; met verwijzing naar het gichtregister van de hoofdbank Heerlen uit 1696-1701, folio 263 e.v., Historisch Centrum Limburg Heerlen (HCLH), Archief Schepenbank Heerlen, LvO inv.nr. 6200.
  - 22 H. Latten, *Reconstructie kasboek 1744-1759 parochie St. Lambertus* (Kerkrade z.j.).
  - 23 HCLH, LvO 6424 folio 268vo/269ro (20 maart 1719; 2 december 1726).
  - 24 HCLM, LvO 254, fol.1449 (157).
  - 25 HCLM, Notariële archieven, inv.nr. 1731, notaris M. Schaepen, 10 maart 1702.
  - 26 Meerman, a.w. Hierin een verwijzing naar HCLM, akte van 3 juli 1704 voor notaris F. Klinkenberg te Aken.
  - 27 J. Horst, 'Schenking van het houten Hoogaltaar in de Sint Pancratiuskerk te Heerlen 250 jaar geleden', *LvH* 15 (1965) 102, noot 3.
  - 28 Meerman, a.w., hierin een verwijzing naar HCLM, LvO 4024, voor notaris J.L. Veugen te Aken.
  - 29 R. Braad, 'Mooi Schandelen', *Wellermagazine* 2 (2005) herfst, 12-14.
  - 30 HCLH, nots. L.G. Pelt, akte 152 van 23 december 1754; ibidem akte 58 van 8 mei 1752.
  - 31 HCLM, Archief Terworm 16.0522, Huis en Leen Eijckholt 3.3.5., inv.nr. 81.
  - 32 Meerman, a.w., verwijzing naar HCLM, LvO inv.nr. 281, fol. 182; ibidem, inv.nr. 285, fol. 1366.
  - 33 HCLH, 116 Notariële archieven, inv.nr. 64, notaris L.G. Pelt, akte 41 d.d. 15.3.1757.
  - 34 HCLH, Archief Schepenbank Heerlen, inv. nr. 1168b, 24.
  - 35 Meerman, a.w., met een verwijzing naar HCLM, LvO inv.nr. 4030. Louis Joseph Dehesselle werd op 6 juli 1717 te Aken in de Sankt Foillankerk gedoopt als zoon van Dionisius, wijnhandelaar aldaar, echtgenoot van Maria Dautzenberg.
  - 36 L. van Hommerich, 'Een geschiedkundige bijdrage over de pharmaceutisch-medische verzorging in het Land van Herle', *LvH* 21 (1971) 166.
  - 37 M. van Dijk, 'Chirurgijns en gerechtelijke visitaties in Heerlen tijdens de 18^e eeuw', *LvH* 38 (1998) 118.
  - 38 Braad, *Verdwenen nijverheid*, 18.
  - 39 Marcel M.J. Put en Mark van Dijk, *2000 jaar Heerlen* (Heerlen 1998) 126; Jan Gubbels, Otto Vandenberg, Werner Nijsters, *Heerlerheide vroeger...* (Heerlen 2010) 15. HCLH, Archief Schepenbank Heerlen inv.nr. 4262; R. Braad, 'Vers gekapte bomen, jonge hoppestaken en verse aanplant', *Wellermagazine* (2021) juli, 37-39.
  - 40 L.E.M.A. van Hommerich, *De Spieghel Historiael van Heerlen* (Heerlen 1948), 20 (Memorie 1739 afgegeven door de burgemeesters van Heerlen).
  - 41 Alb. Corten, 'Het banale maalrecht in de bank van Heerlen', *LvH* 31 (1981) 51.
  - 42 Wim Nolten, 'Christiaan Quix, Hoensbroekenaar, kanunnik en historicus', *LvH* 64 (2014) 177.
  - 43 H.A. Beaujean, *Schetsen uit de geschiedenis van Heerlerheide* (Heerlerheide 1975) 100.
  - 44 P.J.A.T. Loijson, e.a., *Geschiedenis van het geslacht Loijson* (Den Haag 2003) 108/109.
  - 45 Johan Peter Dehesselle werd gedoopt op 12-2-1788 te Heerlen, overleed op 30-8-1869 te Heerlen, huwde op 20-7-1819 te Heerlen; zijn echtgenote werd gedoopt op 14-10-1787 te Brunssum en overleed op 1-2-1851 te Heerlen.
  - 46 W. Lindelauf, 'Oude huizen te Heerlen, het huis 'de Arend', *LvH* 5 (1955) 15-16.
  - 47 *Limburger Courier*, nr. 36, vrijdag 3 september 1869, 24ste jrg.
  - 48 Van Bussel, 257/258. Zie ook noot 56.
  - 49 L.J.A. Krapels, *Van Maas tot Mississippi* (Wageningen 2005) 58, 93/94; HCLH, Notarieel Archief, 1830 akte 137.
  - 50 Meerman, a.w., met verwijzing naar HCLM, APBL inv.nr. 11812.
  - 51 J.H.M. Hoen, *Vier dont ut zelf, 150 jaar geschiedenis van een parochie* (Heerlerheide 1989) 6, 15 (kaarten).
  - 52 HCLH, Notarieel Archief notaris Smeets, akte 83 d.d. 22 april 1863 en akte 121 d.d. 30 juni 1863. In 1859 kocht de kapelaan overigens twee boekwerken van Eg. Slanghen. Zie Slanghen, 326.
  - 53 Th. Janssen, 'Wegen en Woningen in oud-Heerlen', *LvH* 4 (1954) 40-45, 78.
  - 54 L. v. Hommerich, 'Rond de historische ontwikkeling van Heerlens Plattegrond', *LvH* 11 (1961) 52.
  - 55 HCLH, Notarieel archief G. Smeets, aktenr. 5 d.d. 8-1-1869.
  - 56 André Weijts, *Heerlen verleden tijd* (Rijswijk 1995) 104 (fotocollectie HCLH nr. 6164).
  - 57 Dirk J.M. de Boer, *Baalsbruggermolen en zijn 888 jaar geschiedenis* (Kerkrade 1992) 32.
  - 58 A. Beaujean, 'Joseph Sijstermans van Carisborg', *LvH* 23 (1973) 35; Roelof Braad, 'Stemmen in Heerlen in de negentiende eeuw', *LvH* 54 (2004) 141.
  - 59 Meerman, a.w., met verwijzing naar HCLM, APBL, inv.nr. 4405 van 16 december 1875; ibidem 4506 van 28 januari en 11 augustus 1876.
  - 60 Braad, *Verdwenen nijverheid*, 18.
  - 61 Beaujean, *Schetsen*, 13-14.
  - 62 HCLH, archief 352 (bidprentjes), nr. 4823.
  - 63 HCLH, Notarieel archief J.W. Dolmans, aktenr. 245 t/m 247, 2 juni 1914 (testamenten). De overdracht aan Pascal is niet gevonden in de notariële archieven van Heerlen en Hoensbroek.
  - 64 *Adresboek voor Heerlen en Omstreken 1915*, eerste jaargang, 158/159.
  - 65 P.J.M. Peters, *Wandelingen in en om Heerlen* (Heerlen 1927, herdruk 1983) 80/81.
  - 66 Interview Theo Holka 8 maart 2021.
  - 67 In het kader van 'Oral History' interview met Theo Holka (*1924) op 19 maart 2014 en eerder met Wiel Ramakers (*10-10-1931 Nuth - † 31-5-2012 Heerlen).
  - 68 Wim Nolten, 'De Bauranstellerhof (1714-1964)', in: *25 Jaar S.E.D.D.E.H* (Eygelshoven 2006) 49-60. R. Braad, *Verdwenen Nijverheid*, 12.
  - 69 J.H.M. Hoen, a.w., 20 (foto frontaanzicht Köpkensmolen). HCLH, Archief 067 Publieke Werken, inv. nr. 3934.
  - 70 H(array) J. Hoofs, *Heerlerheide een dorp vol herinneringen* (Heerlerheide 1982) 44, 84.
  - 71 *Limburgs Dagblad*, vrijdag 27 april 1984; Edm. Delhougne (red.) e.a., *Kwartierstaat Schrijen-Lipperts* (Roermond 1979) 250/251, 259 (generatie V-2 en VI-3); HCLH, Archiefnr. 352, Collectie bidprentjes, nrs. 3333 en 3759.

PHILIPPE VAN WERSCH

Philippe van Wersch is publicist en genealoog. Hij beheert de website www.warsage.nl over de genealogie van de familie van Wersch.

De geschiedenis van huis 's Herenanstel na 1700

Langs het beekje Anstel in Kerkrade heeft ooit een verondersteld kasteel maar in ieder geval een adellijk huis 's Herenanstel' gestaan. Dit huis was de zetel van het geslacht Van Anstel.¹ Vanaf het begin van de 12e eeuw was het huis eigendom van de abdij Kloosterrade.² In de loop der eeuwen kocht en verkocht de abdij het huis diverse malen.

Wellicht dat er een kasteel gestaan heeft. Er zijn namelijk geen afbeeldingen van het mogelijke kasteel bekend. In mijn opinie zou het een keer gesloopt kunnen zijn en kwam er een groot huis voor terug dat de aanduiding 'kasteel' kreeg. In het boek over de Limburgse kastelen schreef Th. de Win: *Over 's Heeren-Anstel, door de Crassier 'petit Château' genoemd, hebben wij terloops niets naders in die richting kunnen ontdekken.*³ Zelfs bij de Archeologische Dienst, tegenwoordig Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, zijn geen onderzoeken of rapporten aanwezig betreffende Herenanstel.⁴

Er zijn wel landkaarten uit vroeger eeuwen bekend waarop de contouren afgebeeld staan. Tenslotte noemde Lei Heijenrath in zijn artikel over Herenanstel het geen kasteel maar *adellijk huis*.⁵

Er zijn een meerdere publicaties over het geslacht Van Anstel en over het huis. Om die reden wordt er hier in dit artikel niet verder op ingegaan. Vooral over de nieuwe geschiedenis, die van na 1700, is weinig bekend.

In een artikel over Herenanstel en de familie Van Anstel van de hand van L. Augustus wordt geopperd dat in vroeger eeuwen met Herenanstel wellicht Ehrenstein werd bedoeld.⁶

Het huis werd in 1762 weer aan de abdij verkocht.⁷ Het woord *wellicht* zou eigenlijk nog in voorgaande zin moeten staan, want in maart 1763 stuurde notaris Daelen opnieuw een brief aan baron Berghe de Trips,⁸ nu in drievoud, gericht aan de adressen die hij toen van hem had. Dat waren kasteel Hemmersbach,⁹ zijn huis in Aken en het kasteel Anstel: *"j' adresse à votre château d'Anstel"*. Op de eerste brief had de baron blijkbaar niet gereageerd. De brief gericht aan het adres Anstel werd door de notaris in aanwezigheid van twee getuigen in handen gegeven van *Jan van Werts* die als pachter en bewoner van het huis aldaar aanwezig was. In de brief stond dat de abdij Kloosterrade het koopbedrag nog niet ontvangen had van de baron. Notaris Daelen noemde de baron: *le Baron de Trijs d'Anstelt de Hemmersbach*.¹⁰ In deze notariële akte van december 1763 werd Jan van Werts als pachter genoemd. Dat was Jan van Werts die Herenanstel al in 1747/1748 gepacht had.

Een andere pachter was Frans Willem Grieffgens, drossaard van de Bank Kerkrade die het huis op 1 november 1764 van abt Johan Jozef Haghen van Rolduc pachtte. In de pachtakte noemt de abt het huis *chateau d'Anstel*. Grieffgens pachtte niet alles. Abt Haghen liet het beschrijven: Grieffgens pachtte dat deel dat tegenover de poort lag en de vleugel met de grote kamer, links van de doorgang naar de kelder, alsmede de graanschuren die zich daarboven bevinden en het kleine gebouw in het paviljoen links van de poort. Verder landerijen die tussen *Kerckrode et la Riviere vulgo Anstelbach* lagen. Natuurlijk waren er voorwaarden aan verbonden. Een van die voorwaarden was dat hij jaarlijks de

Uitsnede uit een kaart van Kloosterrade en omgeving met de locatie van 's Heren Anstel.

Carte topographique de la seigneurie de Clooster-rode dédiée à Marbais, prieur dudit lieu. Lambert de Ruvigny fecit. 1776. HCLM-K-142

abdij 12 *pistoles* tegen vijf Aker Ecu betaalde. Een *pistole* is het Franse woord voor een Spaanse dubloen. Grieffgens moest dat ieder jaar op 1 november betalen. Het contract duurde zolang beide partijen tevreden waren.¹¹

Huis Anstel werd niet altijd goed onderhouden. Al in 1545 klaagde Johan Stach van Gaelsheim tegen de abt als leenheer dat de huur te hoog was ten opzichte van wat het land opbracht. *Ik ga liever weg dan dat grote bedrag te betalen.* Vervolgens werd in de kerk gevraagd wie het huis wilde pachten. Daar kwam niemand op af. De abt en de schout en schepenen gingen naar het huis en troffen het zeer vervallen en verwoest aan. Letterlijk staat er in de akte: *Daarna heeft de eerdergenoemde abt, samen met de schout, het goed bezocht. Daar zagen ze dat het zeer vervallen was, deels verwoest en gebrekkig herbouwd.*¹² Het zou veel geld kosten om het opnieuw bewoonbaar te maken. Twee eeuwen later, in 1763, wilde pachter Van Werts ook al minder pacht betalen. Daarvoor ging hij naar de notaris en zei dat het huis al in 1751 te koop stond, maar er geen kopers voor waren omdat het vervallen was. Hij zei dat hij al 16 jaar pacht voor de hoeve betaalde *sonder nochtans dat hij heeft in gebruik gehad noch is hebbende het principael quartier ofte wooninghe altoos gedient hebbende voor den huijsheer selfs, maer geduerigh den selven tijdt van niemant sijnde bewoont geweest.*¹³

De abdij deed verder geen herstellingen aan het huis of de hoeve, maar er waren in de loop der jaren toch diverse pachters. Een van die pachters was Joannes Schmitz, gehuwd met Elisabeth Delahaije. Na zijn overlijden werd in 1791 een inventaris opgemaakt van wat er zich in het huis bevond.¹⁴ Hierdoor krijgen we wel een mooi beeld van hoe het huis ingedeeld was. Er werd opgeschreven wat zich zoal bevond in de *Saal-kamer*, de *Spieskamer*, de keuken, de kamer achter de keuken, de *stoefgen*, de gang, de kapel, op de zolders, in de meelkamer, de tussenkamer, de vrouwenkamer, de bagagekamer, de kelder en in het brouwhuis.

Vervolgens werd de hoeve beschreven: de varkensstal, de koeienstal, de paardenstal, de mesthof, het bakhuis, de schuur en de schaapsstal.

In december 1791 werd Joseph Delahaye de nieuwe pachter die het huis en hoeve van abt Chaineux pachtte voor 1300 Luikse guldens. In augustus 1796 werd dat bedrag verlaagd tot 1000 Luikse guldens *vanwege den rampzaligen oorlogstijd.*¹⁵

De heer P.D. Theunissen¹⁶ kocht namens Jan Willem Dons en Johannes Marcel Schirbach, twee monniken van Rolduc, per notariële akte op 27 februari 1797 de hoeve Kloosteraanstel en Herenanstel.¹⁷ De verwachte verkoopprijs was toen 70.000 - 72.500 livres.¹⁸ Dominique Theunissen betaalde voor Herenanstel 60.508 livres.¹⁹

Johan Jozef Haghen.
Onder abt Haghen
was 's Heeren Anstel
weer in bezit van de
abdij Kloosterrade.
Foto: R. Braad

Rechts: Familiewapen
Frans Arnold Anselm
Berghe Trips

Hoe slecht de staat van dit huis was, blijkt uit de verkoopprijs waarvoor de hoeve Kloosteranstel in diezelfde maand door de abdij verkocht werd: namelijk voor 915.000 livres.²⁰

Pastoor Ernst van Afden stuurde op 5 oktober 1803 landmeter Johan Leonard Vaessen naar Kerkrade om het land van *den Hoff herren anssel* te beschrijven en op te meten. Het huis beschreef hij als *Het zoogenoemd heerenhuijs met Kelder, Kameren en Solder voorts twee scheeren, remise vaarpoort, Bakhuis, en het zoo genoemd oud half-emhuijs met Kelder, Kameren, Solder, Paardstalling, Koestal, Varkenshokken, apendipendentien, te zamen geschat met de plaats waarop de gebouwen staan ad twee duizend acht hondert vijf en dertig nederlandsche gulden: f 2835.*²¹

In 1817 waren de gebroeders Schirbach uit 's Hertogenrade en Bardenberg mede-eigenaren van Herenanstel.²² Twee andere eigenaren: pastoor Laukart, oud-pastoor van Hersel en pastoor Kreischer van Lommersum verkochten in maart 1818 hun deel van Herenanstel aan Michael Damoiseaux die nu over $\frac{2}{3}$ deel van *den soo genoemden Hoff Herrenanstele (...) bestaende ongedeelte in verscheijde Huijsgebouwen, schuijren, Stallingen, Misthoff, ap-en dependentien* beschikte, maar niet over de vijvers en het stukje bos en de plek waar het huis stond. Verder was een aantal stukken land uitgezonderd. Hij betaalde 4.000 Franse kronen dat gelijk stond aan 23.200 *francs* of ook wel 10.867 gulden.²³

Een jaar later, in april 1818, verkocht de familie Schirbach hun deel van het huis aan Gerard Prickarts.²⁴ Gerard Prickarts was op dat moment weduwnaar van Anna Maria Brouwers en woonde als pachter op de hof Erenstein. Hij werd in deze koop vertegenwoordigd door hun zoon Johan Peter Prickarts. Hij betaalde 2000 Franse kronen, een bedrag dat gelijkstaat aan 11.600 *francs* of 5.433 gulden.

De familie Schirbach had dit bezit van *wijlen hunnen geestelijke Broeder Marzel Schirbach in sijn Leven Kanoning der Abdij Closterraede* geërfd.²⁵

Deling 1819

Dat er nu twee eigenaren van Herenanstel waren, zorgde voor beiden voor onduidelijkheid en wellicht ook tot twist. Want in mei 1819 benoemde de vrederechter pachter Anton Melchers op *Bouranstel*, Winand Delahaye, eigenaar van Kloosteranstel en Arnold Joseph Mostar, eigenaar aan de Drie Vogel tot schatters van Herenanstel. Zij moesten de gebouwen en landerijen opdelen in drie stukken die qua waarde en grond gelijk aan elkaar waren. In hun verslag van die schatting staat precies beschreven hoe het geheel in drie gelijkwaardige stukken verdeeld kon worden.

Nadat het verslag ingeleverd was, moesten beide eigenaren een lootje trekken. Eerst mocht de heer Damoiseaux, als tweede de afgevaardigde van Prickarts, de heer Willems, herbergier in Heerlen.

De oorspronkelijke *Aanwijzende Tafels* van Kerkrade die rond 1830 door de landmeters beschreven werden, noemden voor Herenanstel twee eigenaren: Michael Damoiseaux en Gerard Lodewijk Prickaerts. Beide heren hebben verschillende stukken land in eigendom. Beiden waren landbouwer. De groene vlakken op de kaart zijn de vijvers van het huis. Zoals we op de tekening van het kadaster zien, stroomde de Anstel nog aan de achterkant van het huis.

Verkoop 1868

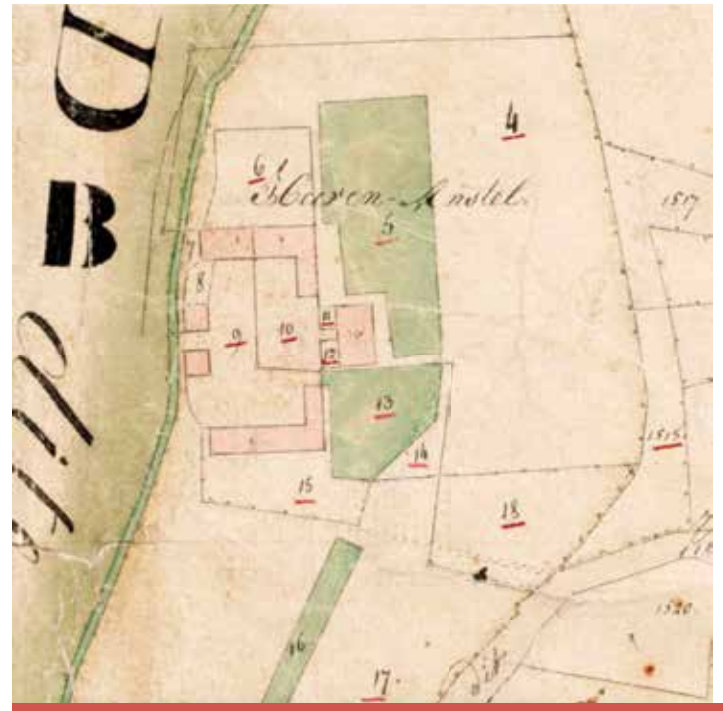
De erfgenamen van G.L. Prickaerts verkochten op 16 april 1868 de gebouwen, de vijvers en weiden, in totaal 33 morgen. De koper van het deel van het huis dat Prickaerts bezat, was herbergier Jan Joseph Houben gehuwd met Maria Gertrudis Horbach. Hij betaalde hiervoor f 6.000,-.²⁶

Verkoop 1875

In het derde kwartaal van de 19e eeuw brak in Duitsland de Kulturkampf (1872-1879) uit.²⁷ Het gevolg hiervan voor geestelijken en kloosterorden was dat zij in opdracht van de protestantse Von Bismarck het land moesten verlaten. De zusters Franciscanessen van de Heilige Elisabeth van het klooster Aken kwamen zodoende, op verzoek van de burgemeester, in Kerkrade terecht waar zij in de oude vervallen gebouwen van kasteel Herenanstel mochten verblijven.²⁸ Kort daarna kochten zij het geheel. Burgemeester Franssen wilde maar al te graag een ziekenhuis in zijn stad hebben.

Zuster Agnes Lambert kreeg toestemming van de aartsbisschop van Keulen *om tegen matige prijs aangeboden huis, geruim en met aangrenzend twee hectare tuin en weiland, door een betrouwbaar persoon te laten kopen. Dit om dan zelf een ziekenhuis als filiaal van het moederhuis der Elisabethinnen in Aken te stichten.*²⁹ Zij betaalde Johan Houben er f 6.000,- voor.³⁰

De zusters braken het gebouw af en op de fundamenten bouwden zij hun nieuwe huis. De eerste steen werd op 1 april 1876 gelegd. De economiegebouwen bleven staan. Het adellijk huis keek oorspronkelijk uit over Kerkrade. Toen de spoorwegdijk in 1925 werd aangelegd en de Hammolenweg er ook nog kwam, werd de voorkant van het gebouw de achterkant. Dat verklaart

ook waarom de ingang nu aan de achterkant is. De Anstelerbeek die daar stroomt was in 1965 omgelegd. Voorheen stroomde die dus aan de achterkant, nu de voorkant, waar de poort is. Nog in 1978 stond er direct links naast de poort een lage schuur, gezien vanuit de kant van het huis. Het economiegebouw staat nu voor het huis, terwijl dat vroeger dus achter het huis was.

Met het bouwen van het nieuwe gedeelte van het klooster te Heeren-Anstel, alsmede der kerk der Eenv. zusters van het St. Elisabeth-gesticht aldaar, is men jl. Dinsdag begonnen schreef de Maasbode in maart 1906. Het betrof, als we nu vanaf de Hammolenweg kijken, het linkergedeelte vanaf de regenpijp. De inwijding was in juli 1907. Het eerste gebouw van het Elisabeth Stift telde drie verdiepingen met zeven ramen aan de achterkant waarvan het middelste ramen in een licht uitstekende gevel met puntdakje waren geplaatst. Helaas brandde de schuur in juli 1920 af. De krant had het over een *kapitale schuur ... den sterken wind greep zoo snel om zich heen, dat in korte tijd alles één vuurzee was.*³¹ De schuur (of schuren) werden herbouwd.

In 2015 kwam het pand leeg te staan. Door een groep vrijwilligers werd echter dat jaar de stichting Woonzorg Elisabeth Stift opgericht die het gebouw in 2016 met subsidie van de lokale overheid kon kopen. Tegenwoordig bevat het gebouw 21 appartementen.

Elisabethgezicht Kerkrade

Het St.-Elisabethstift
in Kerkrade dat op de
plaats kwam van het
adellijk huis.

Beeldcollectie Gemeen-
tearchief Kerkrade

Noten

- 1 *De Maasgouw* 3:117 (1881) 459 e.v.
- 2 Ibidem.
- 3 J.Th. de Win, 'Kastelen' in Limburg (Hoensbroek 1978) 85.
- 4 "In onze archeologische database is slechts een melding aanwezig van een vondst (kogel) in 1997 m.b.v. een metaaldetector. Onderzoeksverslagen uit de 19e eeuw of later zijn ons niet bekend." (Informatie van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, 11 augustus 2020).
- 5 Lei Heijenrath, *Facetten uit de geschiedenis van het land van Rode II* (Heerlen 2020) 117.
- 6 L. Augustus, 'Kasteel Erenstein 875 jaar?', *Land van Herle* 34 (1984) 71-80.
- 7 W. Hupperetz, B. Olde Meierink en R. Rommes (red.), *Kastelen in Limburg. Burchten en landhuizen (1000-1800)* (Utrecht 2005) 448. Zowel bij de notaris als bij de Schepenbank Kerkrade zijn geen akten hierover aanwezig.
- 8 Over de familie Van Berghe van Trips, zie Heijenrath, *Facetten II*, 117 e.v.
- 9 Bij Kerpen (D).
- 10 Historisch Centrum Limburg te Maastricht (HCLM), archief 09.001 Notaris J.F. Daelen te Kerkrade, inv.nr. 941, 1763 akte 12 en 13.
- 11 HCLM archiefnr. 14.D004, Abdij Kloosterrade (Rolduc), 1108-19e eeuw, inv.nr. 920.
- 12 W. Goossens, 'Het huis Anstel te Kerkrade in 1545', *Maasgouw* 41 (1921) 82.
- 13 HCLM 09.001, Notaris Daelen, inv.nr. 941, 1763, akte 52.
- 14 HCLM 09.001, Notaris Daelen, inv.nr. 955, akte 115, mei 1791. Door dit huwelijk was hij de zwager van Winand Joseph Delahaye van Cloosteranstel (zie notaris Daelen, inv.nr. 952, akte 46, 28 februari 1788).
- 15 Mr. G.D. Franquinet, *Beredeneerde inventaris der oorkonden en bescheiden van de Abdij Kloosterrade en van de adellijke vrouwenkloosters Mariënthel en Sinnich* (Maastricht 1869) 137. Hij vermeldt geen bron. Een akte is niet bij notaris Daelen gevonden.
- 16 Philippus Dominicus Theunissen overleed in Alkmaar op 16 oktober 1826, op dat moment 64 jaar oud. Hij werd in 1762 in Maastricht geboren. Hij was officier van justitie geweest. Toen hij op 21 november 1812 in Stokkem (B) voor de tweede maal huwde was hij schepen in Maastricht, maar ook koninklijk procureur in Alkmaar. Bron: Regionaal Archief Alkmaar, overlijdensakte nr. 363, 17 oktober 1826 en de akte opgemaakt bij zijn 2e huwelijk via <https://genealogie.arch.be/515/> - Gemengde akten Stokkem (1797-1814), 1812, akte 52, digitale blz. 1150.
- 17 HCLM, 09.001, Notaris Daelen, inv.nr. 958, neuf ventose an cinquième, digitale blz. 350.
- 18 *De Maasgouw* 6:234 (1884) 1022.
- 19 Ibidem. Echter moeten deze bedragen betwijfeld worden. Wanneer de koopakte van notaris Daelen erbij gehaald wordt, dan blijkt dat beide gebouwen voor 'pour une somme de soixante deux milles livre' verkocht werden.
- 20 Ibidem.
- 21 Gemeentearchief Kerkrade, archiefnr. 101 inv.nr. 1999.
- 22 HCLM 09.001, Notaris Daelen, inv.nr. 985, akte 93, 30 juli 1817.
- 23 HCLM 09.001, Notaris Daelen, inv.nr. 985, inv.nr. 985, akte 47, 31 maart 1818.
- 24 De familie bestond uit vijf kinderen: Joannes Wilhelm, Marie Helena die met Martin Joseph Hansen was getrouwd, Mathias Joseph die met Anna Catharina Hansen was getrouwd, Jan Joseph, die drie keer trouwde: de eerste keer met Maria Catharina Hansen, toen met Elisabeth Mataré en de derde keer met Agnes Ahr. Het vijfde kind van het gezin was Joannes Marcellus die kanunnik werd en in 1810 in Afden overleed. Hij was toen 42 jaar oud.
- 25 HCLM 09.001, Notaris Daelen, inv.nr. 985, akte 61, 28 april 1818.
- 26 Akte 53 verleden voor Notaris Geurten te Nieuwenhagen op 16 april 1868, HCLM 09.008, inv.nr. 8800, dig. blz. 121 -130.
- 27 Er zijn verschillende jaren bekend. In de Groene Amsterdammer van februari 2006 noemde Pieter de Coninck in *Een les uit Pruisen*, 1870 als beginjaar en 1880 als eindjaar. Het Duitsland Instituut hanteert 1871-1878 en Wikipedia hanteert 1872-1879.
- 28 Hier wordt de heilige Elisabeth van Thuringen bedoeld. Haar feestdag is op 17 november. *100 jaar Zusters Elisabethinnen te Kerkrade, 1877-1977*, eigen uitgave met voorwoord van J.G. Smeets (Kerkrade 1977) 11.
- 29 Jo Ploum en Patrick Leukel, *Kroniek van het Sint Elisabeth Stift* (Mijnbestseller 2013) 39.
- 30 Ibidem, 40. Op 2 oktober 1875 kocht Johan Joseph Houben, landbouwer en wonende in de Bril in Kerkrade van Maria Sophia Horbach uit Vaals een derde deel van het huis, schuur, stallen, mestplaats in de Bril aan de Grote Steenweg, een tuin achter de gebouwen, een tuin voor de gebouwen en een stuk hooiland naast de gebouwen voor f 1.400,-. De Bril lag in de buurt van Herenanstel.
- 31 *100 jaar Zusters Elisabethinnen, 17; Het Huisgezin: Rooms-Katholiek Dagblad voor Nederland*, 27 juli 1920.

Van voor tot achter een rommelzootje

Een blik op het kerkhof van het dorp Heerlen
in 1785

FRANS GERARDS

Dr. Frans Gerards is lid van onze redactie en de historische werkgroep 'Het Land van Herle' en bestudeert aspecten van de geschiedenis van deze regio.

Eeuwenlang werden de overledenen van het dorp van Heerlen begraven op het bij de Pancratiuskerk gelegen kerkhof.¹ Dat gold niet voor de elite en dan met name niet voor de adel. Die werd in de kerk begraven en als het kon zo dicht mogelijk bij het altaar, waarvan de heiligheid zou afstralen op de overledenen.² Het buiten de kerk gelegen kerkhof lag in de hoek tussen de kerk en de Gevangen- of Schelmentoren.³ Op 30 augustus 1785 onthulde de vice-schout van Heerlen, mr. Jan Willem Heldevier, naar aanleiding van klachten van de gegoede ingezetenen van Heerlen tijdens een bankvergadering hoe het er op dat kerkhof aan toeging.⁴ In deze bijdrage worden de door Heldevier verwoorde klachten van de ingezetenen en de oplossingen besproken die tijdens de bankvergadering werden voorgesteld om in het vervolg een en ander in betere banen te leiden op het kerkhof.

Klachten

De ingezetenen van het dorp van Heerlen, zo deelde Heldevier tijdens de bankvergadering mee, hadden zich erover beklaagd dat de koeien uit het dorp gewoon over het kerkhof werden gedreven. Bij hun gang over het kerkhof kwam het voor dat de koeien zelfs door de graven heen zakten tot op de doodskisten. Doordat de beesten over het kerkhof gedreven werden, waren de graven altijd plat getreden zodat niet meer duidelijk te zien was van wie nu welk graf was. Dit had tot gevolg dat tussen de ingezetenen bij het begraven van een overledene heftige discussies en meningsverschillen konden ontstaan over

de eigendom van een graf. Ook liepen er op het kerkhof varkens rond die de beenderen van de overledenen naar boven haalden en die gewoon in het dorp verspreidden.

Uit deze door Heldevier vermelde klachten kan het volgende worden opgemaakt. In de eerste plaats dat het bestuur van de bank, bestaande uit vice-schout en schepenen, de geërfden en twee burgemeesters, de hierboven vermelde chaotische toestand op het kerkhof op een bankvergadering aan de orde stelde nadat er klachten van ingezetenen waren binnengekomen.⁵ Het kan bijna niet anders dan dat zij als bestuurders van de bank die chaotische toestand op het kerkhof ook zelf gezien moeten hebben. Ze vergaderden immers regelmatig in de benedenvertrekken van de naast het kerkhof gelegen Gevangen- of Schelmentoren. Het kerkhof was weliswaar gedeeltelijk ommuurd maar had twee ingangen: een poort aan de oost- en een kleine poort aan de westzijde.⁶

Dat betekent dat zij vanwege hun eigen waarneming op de hoogte moeten zijn geweest van de chaotische toestand op het kerkhof. Maar kennelijk was dat voor hen niet belangrijk genoeg en daarom geen reden om dit zelf tijdens een bankvergadering aan de orde te stellen. Het kerkhof lijkt voor de bestuurders van de bank van Heerlen geen hoge prioriteit te hebben gehad. Als er echter reparaties aan de toren, waar de heren zelf regelmatig vergaderden, moesten worden verricht, dan werd dat wel op een vergadering van de bank geagendeerd.⁷

*Bongerd/Kerkplein
aan het begin van de
20ste eeuw. Net voor
de uitbouw moet het
oude kerkhof hebben
gelegen.
Beeldcollectie HCLH*

*Het huidige Pancratius-
plein aan de zijde waar
eens het kerkhof lag.
Collectie RCE*

In de tweede plaats is duidelijk dat in 1785 midden in het oude centrum van Heerlen nog diverse huizen lagen waar mensen woonden die vee hielden. Het bewijs daarvoor wordt geleverd door de in 1779 samengestelde overzichten van de in de 'Dorpsrotte van Heerlen' en de 'Veemarktrotte' gelegen huizen.⁸ In deze overzichten werden de kenmerken vermeld van huizen die lagen aan de Geleenstraat, de Dorpstraat (de huidige Pancratiusstraat) en de Veemarkt (het huidige Wilhelminaplein). Regelmatig werd daarbij melding gemaakt van het feit dat die huizen waren voorzien van een 'mishof' of 'mistkuijl', 'weijde' of 'huijsweijde' en een 'coolhof' of moestuin. Kortom, veel inwoners van het oude centrum van Heerlen waren, evenals de inwoners daarbuiten, wat hun voedselvoorziening betrof in belangrijke mate zelfvoorzienend.

Het door de eigenaren van die huizen gehouden vee werd gewoon over het kerkhof en over de daar gelegen graven gedreven, die daardoor plat getreden werden. Vanwege de platgetreden graven ontstonden er discussies en meningsverschillen over de eigendom van de graven. Door het platgetreden werden de graven namelijk geëgaliseerd. Hierdoor was niet duidelijk meer te zien waar nu precies een graf lag en van wie dit was. Dat wijst er ook op dat niet alle graven van een stenen of houten grafkruis voorzien waren of met stenen randen waren afgebakend zoals dat tegenwoordig op een kerkhof het geval is.

Oplossing

Heldevier stelde als oplossing van deze problemen voor dat alle graven in de toekomst gemeenschappelijk bezit zouden zijn. Met andere woorden, geen enkele familie zou nog een eigen graf hebben op het kerkhof. De nog op het kerkhof staande stenen kruisen, voor zover die nog heel en gaaf waren, zouden dan, zoals dat ook op andere plaatsen gebruikelijk was, langs de kerk moeten worden geplaatst.⁹ Met dit voorstel van Heldevier markeerden de stenen kruisen in het vervolg geen eigen graf meer, maar stonden deze louter als herinneringsteken aan de overledene langs de kerkmuur.

Voor het delven van nieuwe graven zou vervolgens een nieuwe ordening moeten worden aangebracht. Men zou aan de ene kant van het kerkhof moeten beginnen en door moeten gaan tot

aan de andere kant. En zo telkens weer opnieuw. Verder zou er iemand worden aangesteld met de functietitel van 'Dooden Graever'. Iedereen die een overledene wilde begraven zou aan deze persoon aanwijzingen moeten vragen wat betreft de plaats van het nieuwe graf. De dodengraver zou er tevens op moeten toezien dat degene die het graf maakte het graf op behoorlijke diepte zou brengen. Voor de 'Hooftlijken'¹⁰ betekende dat zes voet diep en voor kinderen vier voet diep.¹¹

Voor zijn werkzaamheden zou de dodengraver door de nabestaanden moeten worden betaald. Voor een 'Hooftlijk' zou dat tien of twaalf 'merk' kunnen zijn en voor een kinderlijk vijf of zes.¹² Als iemand te arm was om dat te kunnen betalen, zou dat bedrag door de bank worden betaald, mits die persoon een verklaring van de roomse pastoor kon overleggen waarin stond dat hij echt arm was. Verder moest er een gang of stenen pad worden aangelegd, zoals op het kerkhof van Voerendaal, vanaf de twee ingangen van het kerkhof tot aan de twee kerkdeuren.

De bankvergadering ging met de hierboven vermelde voorstellen van Heldevier akkoord. De aan te stellen dodengraver zou ook worden belast met het begraven van de overledenen te Voerendaal en Welten.

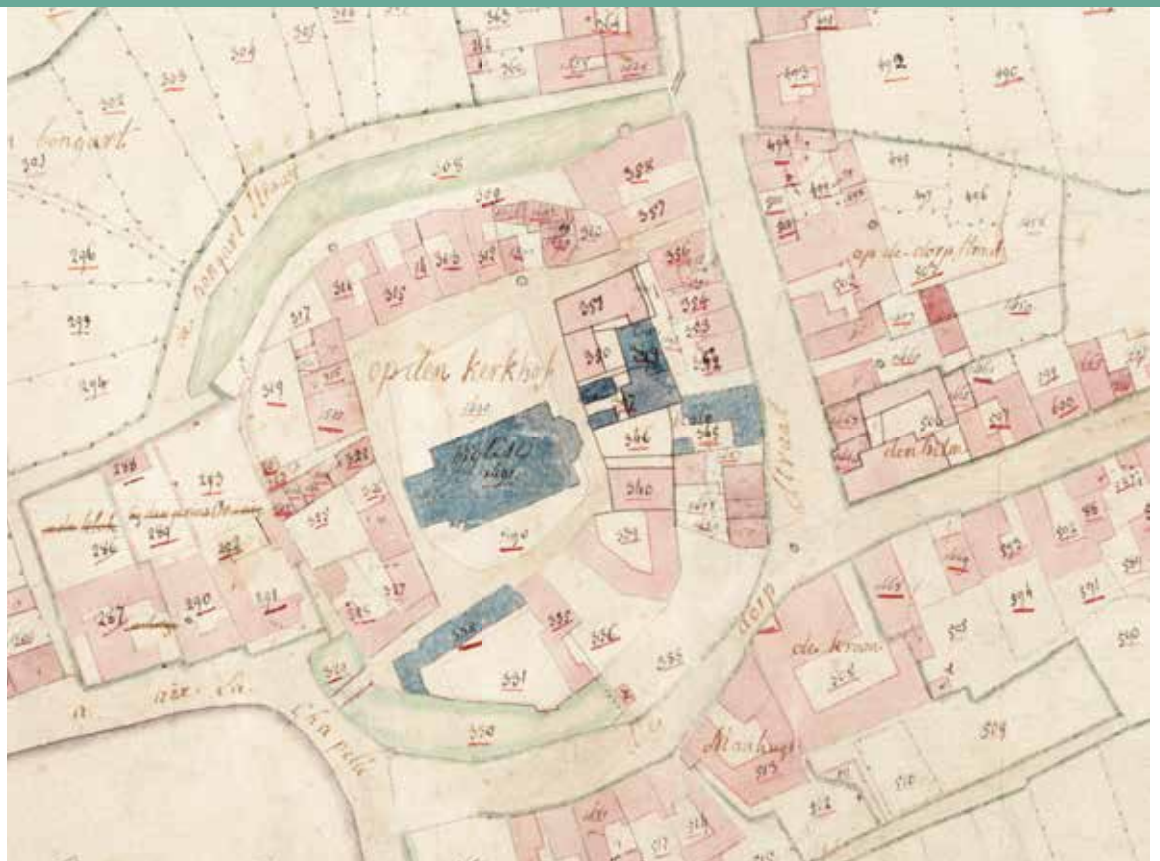
Met deze voorstellen van Heldevier werd bevestigd dat vóór 1785 het creëren van nieuwe graven op het kerkhof een uiterst rommelige bedoening was geweest. Er was niemand geweest die daaraan enige leiding of structuur had gegeven. Iedereen had maar wat gedaan en dat op zijn eigen manier.

Vermoed wordt verder dat veel nabestaanden de graven voor hun overledenen zelf hadden uitgegraven of, zoals toen gebruikelijk was, door hun burens laten uitgraven. Hierbij moet het aannemelijk worden geacht dat lang niet alle graven op de vereiste diepte waren gebracht.¹³ Een koe die over een graf liep, kon namelijk wel in de losse aarde van een graf wegzakken maar niet tot op de doodskisten als de graven een diepte hadden van zes voet. En op een diepte van zes voet konden wroetende varkens geen beenderen meer naar boven halen.

Het was dus een belangrijke beslissing om in het vervolg een dodengraver aan te stellen die op het kerkhof toezicht zou houden. Hij moest de nabestaanden een plek aanwijzen waar een over-

Op de luchtfoto van 1920 is achter de kerk nog net de muur rond het oude kerkhof zichtbaar. Beeldcollectie HCLH

Uitsnede uit de kadastrale kaart van 1822. Beeldcollectie RCE

ledene kon worden begraven en erop toezien dat het graf de vereiste diepte kreeg. De dodengraver was echter geen functionaris van de bank die voor zijn werkzaamheden door de bank werd betaald. Hij moest worden betaald door de nabestaanden. Alleen als die arm waren, werden de kosten betaald door de bank.

De meest voor de hand liggende beslissing echter, namelijk om de inwoners van het dorp van Heerlen die vee aan huis hielden te verbieden om hun vee nog langer over het kerkhof te drijven, werd door Heldevier niet genomen. Wel deed hij de aanbeveling om in het vervolg een andere route te nemen. Over dit gebruik, dat tegenwoordig waarschijnlijk als een vorm van grafschennis zou worden gezien, werd tijdens de bankvergadering niet met nadruk en afkeuring gesproken. Niet uitgesloten wordt echter dat Heldevier ervan uitging dat de dodengraver daar in het vervolg wel aandacht aan zou schenken.

Tot slot

Na 1821 werd er op het kerkhof aan de Pancratiuskerk niemand meer begraven, maar werd de Algemene Begraafplaats aan de Akerstraat in Heerlen in gebruik genomen.¹⁴ Burgemeester Albert Schultze was in 1820 namelijk van mening dat de toestand op het oude kerkhof onhoudbaar was geworden. Het kerkhof lag inmiddels zo vol dat het zeer moeilijk was om nog een nieuw graf te maken zonder dat er zerken gewoon aan stukken moesten worden geslagen.¹⁵

Tot 1901 werd de oude begraafplaats toch nog in ere gehouden. Als gevolg van verbouwingen aan de kerk tussen 1901 en 1903 was handhaven van de oude begraafplaats echter niet meer mogelijk.¹⁶ Oude inwoners van Heerlen wisten zelfs nog te vertellen dat menselijke beenderen vaak boven de grond hadden uitgestoken en de kinderen ermee hadden gespeeld.¹⁷ Dat wijst erop dat ook na 1785 niet alle graven op het kerkhof op de door Heldevier vereiste diepte van zes voet waren gebracht.

Volgende pagina: De Algemene Begraafplaats aan de Akerstraat is de moeite van een bezoek waard. Vele oude grafmonumenten herinneren aan grootheden uit de Heerlense geschiedenis, zoals die van Burgemeester Savelberg en het familiegraf Sarolea. Enkele oude grafkruisen zoals deze uit 1558, 1639, 1647 en 1726 zijn afkomstig van het oude kerkhof bij de kerk en herplaatst in de kapel op de begraafplaats. Het betreft de overledenen Thijs Spelthaen, Jacob Hanrotz, Anna Lennart en Maria Scheren. Foto's: R. Braad

Noten

- 1 P. Peters, 'Uit Heerlens verleden. Begraafplaatsen en Grafstenen', *De Maasgouw* 43 (1923) 25-29.
- 2 J. Teunissen, *Algemene Begraafplaats Akerstraat Heerlen* (Heerlen 2017) 7.
- 3 L. van Hommerich, 'Stadskenmerken in Heerlens vrijheidscharter (13^e -17^e Eeuw)', *Het Land van Herle (LvH)* 12 (1962) 2, 29-61. Zie met name het op pag. 44 getekende kaartje. Dit kaartje is ook te vinden bij M.J. Put en M. van Dijk, *2000 jaar Heerlen, van Romeinse nederzetting tot moderne stad* (Heerlen 1998) 183.
- 4 Historisch Centrum Limburg Heerlen (HCLH), 001 Schepenbank Heerlen, inv.nr. 4 Notulen bankvergaderingen, Afschriften 1784-1795. Dit inventarisnummer is in 1951 gebruikt voor een publicatie over het kerkhof in het *Limburgsch Dagblad* d.d. 25-10-1951. De letterlijke tekst van dit inventarisnummer is ook vermeld door W. Lindelauf in zijn artikel 'De vestingpoorten van Heerlen', *LvH* 2 (1952) 113-125, 118-119.
- 5 De stemhebbende geërfden waren zij die minstens vijftien bunders grond in eigendom hadden. Zie: Put en Van Dijk (1998) 102.
- 6 Over de ommuring zie: W.A. Bachiene, *Vaderlandsche Geographie of Nieuwe Tegenwoordige Staat en hedendaagsche historie der Nederlanden*, Vyfde deel (Amsterdam 1791), 1052 en M. van Dijk, 'Een voornaam vlek of landelijk stedeke', *LvH* 62 (2012) 131.
- 7 Put en Van Dijk (1998) 115.
- 8 HCLH, 001 Schepenbank Heerlen, inv.nr. 190 en 191. Een rotte was een buurtschap.
- 9 Of dit ook werkelijk zo is gebeurd, valt te betwijfelen. Bij veel oude kerken in Zuid-Limburg staan vaak nu nog oude grafkruisen langs de muren van de kerk. Bij de Pancratiuskerk staat er niet een.
- 10 'Hoofthijck' was de naam voor het lichaam van een overleden volwassene.
- 11 Een voet was ca. 30 centimeter.
- 12 Een merk was 2,5 cent.
- 13 Peters (1923) 26.
- 14 Teunissen (2017) 9.
- 15 Put en Van Dijk (1998) 184.
- 16 P. Mertens, *Sint Pancratius in het hart van Heerlen* (Nijmegen 2010) 44.
- 17 Teunissen (2017) 9.

MARCEL PUT

Drs. Marcel J.M. Put is historicus met focus op de recente geschiedenis van Heerlen en omgeving. Daarover publiceert hij op zijn website www.ouweleem.nl, in MijnStreek en geeft uitvoering aan het project Parkstad Prima Donna's.

Als je vrij wilt zijn en sterk ... werk!

Andrée Bonhomme

*1 december 1905 - † 1 maart 1982

In september 2024 verschijnt er een bijzondere publicatie getiteld Parkstad Prima Donna's, over de interessante levens van Parkstadvrouwen. Het is een kalender, maar niet voor een specifiek jaar. Het is ook een boek, met maar liefst 365 kleine hoofdstukken, een voor elke dag van het jaar. 365 beknopte, boeiende en bijzondere levensverhalen van vrouwen die een band hebben met Parkstad, vroeger en nu. Omvang en opzet van de levensverhalen zijn steeds dezelfde: ongeveer 400 woorden, verdeeld over een inleiding, het kenmerkende verhaal en 'Wat blijft'. Elk levensverhaal is voorzien van een portret. Dit zijn door diverse kunstenaars in verschillende stijlen bewerkte afbeeldingen van de beschreven vrouwen. In dit nummer van Mijnstreek alvast een voorproefje, waarbij de lay-out uiteraard anders is dan die van de kalender.

Parkstad Prima Donna Andrée Bonhomme

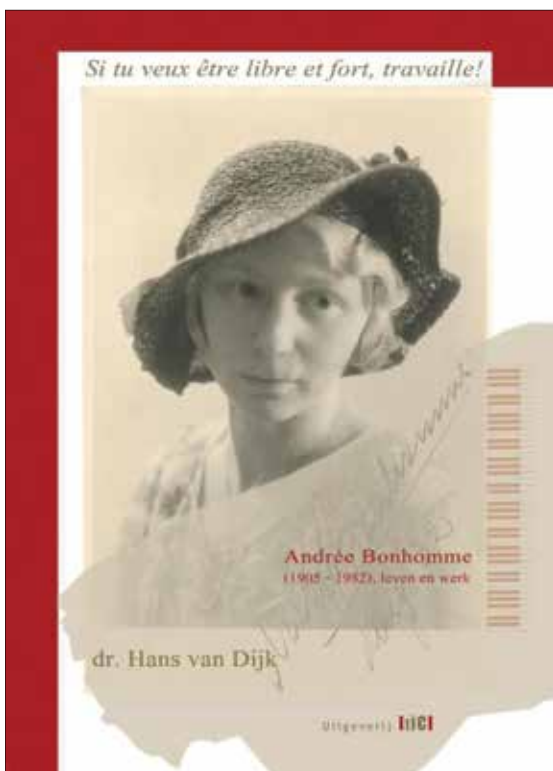
Geboren en opgegroeid in Maastricht raakte Andrée Bonhomme tijdens haar volwassen leven steeds meer geworteld in Heerlen. Daar gaf ze vanaf 1932 tot aan haar pensionering in 1972 les aan de muziekschool. 'De „Franseachtige" maar „den Vaderlant getrouwe" Andrée Bonhomme is een erudiete persoonlijkheid, met een steeds wakkere geest, gedragen door jeugdig vuur, wanneer het om schoonheid gaat', aldus het Limburgs Dagblad.

Portret Andrée Bonhomme

Hard werken

Na de eerste pianolessen van Maria Gielen wordt op het Muzieklyceum, de voorloper van het Maastrichts Conservatorium, haar muzikale talent verder ontwikkeld door o.a. Henri Hermans. Andrée studeert er piano, theorie en compositie. In 1928 debuteert ze in het Maastrichts Stedelijk Orkest, waaraan ze tot de Tweede Wereldoorlog verbonden blijft. Ze schrijft muziekwerken en

liederen op Franse teksten. In de oorlog weigert Andrée de Ariërverklaring te tekenen en lid te worden van de Kultuurkamer. Dat betekent dat ze haar beroep niet meer mag beoefenen en de door haar geschreven werken niet meer worden opgevoerd. Andrée is dan al sinds 1932 docent piano en theoretische vakken op de Heerlense Muziekschool. Om zich te verbeteren gaat ze in de leer bij de componist en muziekpedagoog

Darius Milhaud in Parijs (na de oorlog ook docent van Burt Bacharach en Steve Brubeck).

Veertig jaar lang profiteren kinderen uit Heerlen en omstreken van Andrée's talent en hetgeen ze van haar leermeesters heeft opgestoken. Naast lesgeven blijft Andrée volop componeren. Zo schrijft ze muziek in opdracht van de regering. Uiteindelijk maakt ze ongeveer 300 composities. In 1972 wordt voor haar 40-jarig onderwijsjubileum in de Heerlense schouwburg een huldigingsconcert gegeven. Daar ontvangt ze ook de ere-medaille in goud in de orde van Oranje-Nassau. Vlak daarna wordt Andrée getroffen door een hersenbloeding. Lesgeven en componeren zijn onmogelijk geworden. Ze neemt noodgedwongen afstand van de muziek. In 1979 verhuist ze naar rusthuis 'Louise' in Brunssum. Bij een brand raakt ze zo ernstig gewond dat ze overlijdt.

Wat blijft

Andrée Bonhomme hoort tot de beste Nederlandse componisten uit de eerste helft van de twintigste eeuw. In 1996 richt zus Annie een stichting op die Andrée's muzikale nalatenschap beheert.

Bijna tien jaar later verschijnt haar biografie, getiteld 'Si tu veux être libre et fort ... travaille! (Als je vrij wilt zijn en sterk ... werk!)', haar lijfspreuk. Haar liefde voor muziek leeft verder in al de leerlingen die ze begeleidde.

Noten

Hans van Dijk, 'Si tu veux être libre et fort ... travaille!' Andrée Bonhomme (1905 – 1982), *leven en werk* (Maastricht 2015).

Limburgs Dagblad (LD), 29 februari 1972, 10.

LD, 26 oktober 1972, 21.

LD, 27 oktober 1972, 19.

https://nl.wikipedia.org/wiki/Andr%C3%A9e_Bonhomme

<https://andreebonhomme.com/geschiedenis/>

<https://www.zoutmagazine.eu/andree-bonhomme-wees-streng-op-uzelf/>

<https://www.maastrichtsecomponisten.eu/componist/andree-bonhomme/>

<https://11.nl/blaaskracht-concert-een-hommage-aan-componiste-andree-bonhomme-174966/>

Ursulinen in Welten, pioniers van het meisjesonderwijs

MARCEL KRUTZEN

Marcel Krutzen is pastoraal en forensisch-sociaal werker en amateurhistoricus.

Praktisch iedere parochie in de voormalige Oostelijke Mijnstreek wist gedurende de eerste decennia van de twintigste eeuw zusters aan te trekken om het onderwijs aan meisjes te verzorgen. Het katholieke onderwijs aan meisjes – op bewaar- of kleuterscholen, lagere scholen, huishoudscholen en andere scholen – kwam zodoende in handen van actieve vrouwelijke religieuzen.¹ Ook in Welten-Benzenrade waren het zusters die onderwijs gaven aan meisjes.²

Hulponderwijzer

In 1865 zonden de Weltense rector Frans Leonard Stassen (1857-1890) en andere inwoners uit de regio Welten (Benzenrade en De Euren) een verzoekschrift naar de gemeente Heerlen om in Welten een hulponderwijzer aan te stellen. Welten en omgeving telde in dat jaar 60 tot 70 schoolgaande kinderen tussen 6 en 14 jaar oud waarvan een groot aantal gedurende de maanden november tot april niet in Heerlen naar school kon gaan vanwege het gure jaargetijde, de slechte wegen en de grote loopafstand.³

Sint Martinusschool

Het zou echter nog ruim een halve eeuw duren alvorens in Welten de rooms-katholieke Sint Martinusschool werd gebouwd, een school voor jongens én meisjes, iets dat voor die tijd opmerkelijk was. Nee, jongens en meisjes zaten niet samen in één klas en de onderwijzers waren geen religieuzen, maar leken. Het 25-jarige priesterfeest van de Weltense rector en aalmoezenier van de arbeid dr. Henri Poels vormde de aanleiding tot

deze bouw. 'Lang was het zijn wensch om in zijne plaats, waar hij thuis behoort, waar een kerk staat doch geen school, ook een bijzondere school te bouwen'.⁴ De voor het jubileum van dr. Poels verzamelde giften, fl. 12.000,- in totaal, aangevuld met ander (start)kapitaal, maakten de bouw van dit schoolgebouw mogelijk. Architect van de school was Jan Stuyt, een goede vriend van Poels. Aannemer was Heerlenaar J.M.H. Ubachs. Weltenaar Charles Hennen, vioolvirtuoos, wonende in Huis Strijthagen, schonk een stuk grond van circa 1 hectare.⁵ Op 1 september 1917 werd de school officieel geopend.⁶ In 1919 had de school 117 leerlingen verdeeld over zes klassen, drie onderwijzers en een onderwijzeres. De school stond onder beheer van de Parochiale Schoolvereniging Heerlen.⁷

Meisjesschool geleid door ursulinen

In 1929 verkreeg het bestuur van de Vereniging St. Ursulaschool te Kerkrade van het college van burgemeester en wethouders van Heerlen toestemming en medewerking om een rooms-katholieke meisjesschool te Welten te stichten: meisjesschool Sint Anna.⁸ Voornoemde vereniging verwijst naar de zusters ursulinen⁹; onderwijzusters die sinds 1859 in Kerkrade actief waren.¹⁰

Opvallend is het gegeven dat niet aan de zusters franciscanessen, maar aan de zusters ursulinen gevraagd werd om in Welten een meisjesschool te beginnen. Binnen de gemeente Heerlen verzorgden immers vooral de zusters franciscanessen al decennialang het rooms-katholieke meisjesonderwijs.¹¹ De komst van ursulinen naar

GROET UIT WELTEN. Tuijnstraat.

*Toen Welten nog een dorpje was.
Bron: Facebook Welten-Benzenrade Revival*

Welten is echter niet geheel bevreemdend. Ook in het nabijgelegen Voerendaal runden de zusters ursulinen (uit Maastricht) gedurende het tijdvak 1917-1932 een meisjesschool. In 1932 werd dit klooster en deze school door de zusters oblaken uit Hulsberg overgenomen.¹² Het vertrek van de ursulinen uit Voerendaal werd door de Voerendaalers als een totaal onverwachte gebeurtenis ervaren. Zij betreurden dit verlies ten zeerste.¹³ De vraag is natuurlijk: Wie haalde de ursulinen uit Kerkrade naar Welten? Toenmalig pastoor Fr. Keybets? Iemand anders? Misschien dr. Van Gils, toenmalig bisschoppelijk inspecteur van het rooms-katholieke lager onderwijs, pionier van het rooms-katholieke onderwijs in Limburg, vriend van dr. Henri Poels? Of het Parochiaal Comité Heerlen van de R.K. Schoolvereniging 'Onze Mijnstreek'?

Uit mijn onderzoek blijkt dat de heer H. Hol, gewezen onderwijzer en hoofd der school te Bleijerheide (Kerkrade) c.q. iemand die als onderwijsman contacten had met de zusters ursulinen in Kerkrade,¹⁴ op dat moment inspecteur van het lager onderwijs te Heerlen, er bij zuster Angela Ram, moeder-overste van de ursulinen te Kerkrade (1924-1930), herhaalde malen op had aangedrongen om in Welten een meisjesschool te openen. Uiteindelijk had zij ingestemd. Echter niet voordat zij tot deze onderneming was aangemoedigd door de provinciaal overste van de zusters ursulinen. Tevens zou er dan in Welten een klooster kunnen worden gesticht, zo was het plan.¹⁵

Aanbesteding

Namens Schoolvereniging St. Ursula Kerkrade vond op 15 maart 1930 door architect H.F.J. Stoks uit Welten in Hotel De La Post te Heerlen de aanbesteding plaats van deze school bestaande uit vier klaslokalen, met overdekte speelplaats. Daarnaast was er een aanbesteding voor de bouw van een klein klooster met een kapel, gelegen aan De Doom te Welten.¹⁶

Meisjesschool, klooster en kapel te Welten zouden bestierd worden door de ursulinen uit Kerkrade en zouden een filiaal worden van de ursulinen te Kerkrade, O.L. Vrouwestraat.¹⁷

Medio maart 1930 droegen de ursulinen van Kerkrade aannemer W. van Wersch uit Kerkrade op om voor fl. 71.600,- een school (fl. 28.800,-) met klooster en kapel (fl. 42.8000,-) te bouwen aan De Doom te Welten.¹⁸ Ja, Van Wersch werd de bouwopdracht gegund.

Inzegening c.q. start meisjesschool

Binnen korte tijd werden de school, het klooster en de kapel gebouwd; een prestatie. Eind september 1930 droeg Weltens pastoor F. Keybets de eerste H. Mis op in de kloosterkapel van de ursulinen. Na de mis zegende dr. Van Gils, de bisschoppelijk inspecteur van het rooms-katholiek basisonderwijs, in aanwezigheid van notabelen en schoolkinderen, de meisjesschool in.¹⁹

Als gevolg van het ontstaan van meisjesschool Sint Anna werd de Sint Martinusschool van een

Kleuterklas rond 1927. Bron: <https://kerkradewiki.nl/kerkrade/ursulinen-d56/Ursulinen Kerkrade>

school voor jongens en meisjes samen, een school voor alléén jongens. Alle meisjes gingen voortaan naar de St. Annaschool. Echter, omdat de St. Annaschool in het begin van haar bestaan met een tekort aan leerlingen kampte, bezochten ook een paar jongens (eersteklassers) van de St. Martinusschool de St. Annaschool. Na enkele jaren werden zij, al dan niet met pijn in hun hart, weer overgeplaatst naar de St. Martinusschool.²⁰ Meisjes- en jongensschool waren door de locatie van het ursulinenklooster fysiek van elkaar gescheiden. Tijdens schooltijd c.q. schoolpauzes mochten meisjes en jongens geen enkel contact met elkaar hebben. Deze situatie heeft tot ongeveer 1968 geduurd. Toen werden beide scholen voor het eerst weer gemengd.²¹

Zuster Agnes

De uit Kerkrade afkomstige hoofdonderwijzeres zuster Agnes werd in augustus 1930 tot hoofd van de meisjesschool en moeder-overste van het klooster te Welten benoemd. Zuster Agnes, haar wereldlijke naam was juffrouw J.T.H. Ram, werd op 8 maart 1896 in Bussum geboren en stamde uit een onderwijzersfamilie. Na de kweekschool te hebben doorlopen werd zij onderwijzeres aan rooms-katholieke meisjesscholen in Kerkrade. Op 21-jarige leeftijd trad zij in bij de ursulinen. In Haelen volgde zij het noviciaat. Eenmaal geprofest keerde zij naar Kerkrade terug. Zij behaalde

de hoofdakte en werd hoofd van de meisjesschool te Chevremont-Kerkrade.²² Na een langdurig lijden en een zware operatie overleed zuster Agnes op 37-jarige leeftijd, in februari 1934.²³ Haar overlijden was voor de ursulinen in Welten en Kerkrade een groot en gevoelig verlies.²⁴ Haar uitvaart en begrafenis vonden in Kerkrade plaats. Hierbij waren ook schoolmeisjes uit Welten aanwezig. Als overste van het ursulinenklooster te Welten werd zij opgevolgd door een zekere zuster Mechtilde uit Kerkrade.²⁵ Zuster Mechtilde was voordien hoofd geweest van een rooms-katholieke meisjesschool te Bleijerheide.²⁶

Leken als leerkracht

Overigens, naast ursulinen waren er ook leken als leerkracht verbonden aan de meisjesschool. Zo werd per 1 september 1930 mejuffrouw C.A. Corten, afkomstig uit Horn en tot dat moment werkzaam als onderwijzeres aan de meisjesschool te Vlodrop, tot onderwijzeres benoemd aan de meisjesschool te Welten.²⁷ In maart 1934 verscheen er een artikel in de krant over een gerucht dat de ronde deed dat de zusters franciscanessen de meisjesschool in Welten van de zusters ursulinen zouden overnemen.²⁸ Dit is echter nooit gebeurd. De ursulinen bleven nog enkele jaren actief in Welten.

Zusterklooster en kapel. Links: St. Martinusschool. Rechts: overdekte speelplaats St. Annaschool. Bron: Facebook Welten-Benzenrade Revival

Vertrek van de ursulinen

Na zeven jaar echter, in 1937, verlieten de ursulinen Welten. *Veranderende omstandigheden dwongen de zusters in 1937 om hun jongste vestiging in Welten op te geven. Het was een teken aan de wand voor datgene, wat na de oorlog ging volgen. (...) Het tekort aan krachten heeft de zusters gedwongen na de oorlog verschillende van haar vestigingen op te geven*, lezen wij in 1959 in de krant.²⁹ Veel mensen uit Welten en omgeving betreurden het vertrek van de zusters ursulinen uit Welten. De ur-

sulinen gaven immers niet alleen onderwijs, maar namen ook actief deel aan het plaatselijke parochielevens. Zij organiseerden processies c.q. vormden groepen 'bruidjes en maagden'; schonken aandacht aan jeugdgroepen; hielden loterijen en fancy fairs ten bate van de missie; deden mee aan ballonnenwedstrijden tijdens Oranjefeesten en deelden lief en leed met parochianen.³⁰ De ursulinen werden opgevolgd door de zusters van de H.H. Harten van Jezus en Maria uit Schaesberg.³¹

Noten

- 1 Met dank aan dr. A. Jacobs, kerkhistoricus, voor zijn bijdrage aan dit artikel.
- 2 M.H.F. Augustus – Vijgen, 'Vergeten dienstbaarheid. De bijdrage van vrouwelijke religieuzen in de ontwikkeling van Oostelijk Zuid-Limburg, 1900 -1950', *Land van Herle (LvH)* 45:3 (1995). Over de ursulinen van Kerkrade schreef Jacques Schreurs msc, *Honderd jaar ursulinen in Kerkrade, 1859-1959* (Kerkrade 1959).
- 3 *Limburgsch Dagblad*, 06-08-1959.
- 4 *De Tijd*, 11-09-1916.
- 5 Marcel Krutzen en Mark van Dijk, 'Toen de Sint Martinusschool nog niet bestond...' in: *100 Jaar St. Martinusschool. Jaarboek Os Heem* 6 (2016) 5.
- 6 Zie noot 3.
- 7 *Limburger Koerier*, 01-07-1919.
- 8 *De Limburger*, 25-09-1929.
- 9 De Orde van de Ursulinen (Latijn: Ordo Sanctae Ursulae; O.S.U.) is een katholieke vrouwelijke kloosterorde die in 1535 door Angela Merici (1474-1540) te Brescia werd gesticht en als beschermheilige Ursula van Keulen kreeg. De stichting van de orde werd door paus Clemens VII (1478-1534) bevestigd. In 1612 werden de ursulinen tot orde verheven. Deze orde wijdde zich aan het opvoeden en onderwijzen van meisjes en stichtte scholen vanaf 1645.
- 10 Zie: <https://st-ursula.nl/historie/>. Geraadpleegd op 29-04-2023.
- 11 *Limburgsch Dagblad*, 26-04-1963.
- 12 In 1963 werd het klooster van de zusters oblaten opgeheven. Enkele zusters bleven vanuit Hulsberg nog verbonden aan het onderwijs. Deze pendeldienst stopte in 1968.
- 13 *De Limburger*, 16-08-1932.
- 14 *Limburgsch Dagblad*, 29-10-1953.
- 15 Jac. Schreurs msc, *Honderd jaar Ursulinen in Kerkrade, 1859-1959* (Kerkrade, 1959) 95.
- 16 *Limburgsch Dagblad*, 08-03-1930.
- 17 *Limburger Koerier*, 09-02-1937.
- 18 *De Amstelbode*, 24-03-1930; *De Tijd*, 17-03-1930.
- 19 *Limburger Koerier*, 30-09-1930.
- 20 Mark van Dijk, Marcel Krutzen e.a., *100 Jaar St. Martinusschool a.w.*
- 21 Jo Fox e.a., *Welten-Benzenrade vroeger... Van middeleeuws dorp tot moderne stadswijk* (Heerlen 2006) 107.
- 22 *Limburgsch Dagblad*, 21-02-1934.
- 23 *Limburger Koerier*, 21-02-1934.
- 24 *Limburger Koerier*, 23-02-1934.
- 25 *De Limburger*, 24-02-1934.
- 26 *Pius-almanak; jaarboek van katholiek Nederland* 51 (1925) 314.
- 27 *De Limburger*, 24-06-1930; *Limburger Koerier*, 25-06-1930.
- 28 *De Morgen*, 02-03-1934.
- 29 *De Zuid-Limburger*, 22-05-1959.
- 30 *De Limburger*, 23-08-1937.
- 31 *De Limburger*, 23-08-1937; *De Nieuwe Limburger*, 27-07-1956.

AANGESTIPT...

ROELOF BRAAD, KOOS LINDERS, JOOST REINAERTS EN FUNS PATELSKI

Ir. A.E. Dinger en zijn tuin

Door: Wiet Thijssen, (Heerlen 2023).
Historisch Cahier Parkstad Limburg 3. ISBN/EAN 978-94-93037-19-9.
96 pg. Geïll. Prijs € 7,50.

Dat de huidige tuin van het ABP/ APG in Heerlen oorspronkelijk de tuin was van Ir. Anton Dinger is niet algemeen bekend, maar de uitgave van dit Historisch Cahier heeft hier verandering in gebracht. De auteur begint dit fraaie boek met een uitgebreide levensbeschrijving van Ir. Dinger. Hiervoor heeft hij niet alleen de literatuur over Dinger bestudeerd, maar had hij ook contact met diens kleinkinderen. Ir. Dinger, die in 1918 de leiding kreeg over de bouwafdeling van Staatsmijnen, was een 'Heerleenaar en Limburger door de daad' en heeft door zijn grote betrokkenheid bij de stad Heerlen veel bijgedragen aan diens ontwikkeling. In 1917

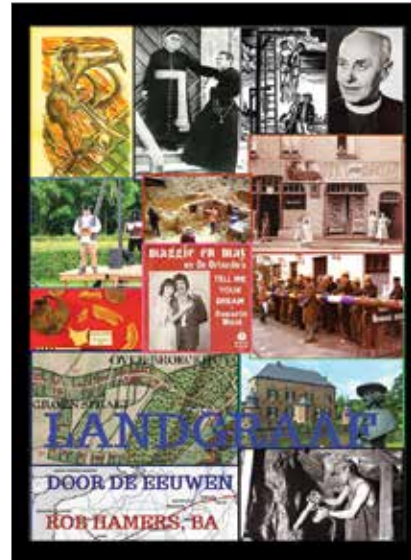
betrok hij met zijn gezin de Villa Rozenhof aan de Valkenburgerweg. Dinger was een groot tuinliefhebber en in 1923 liet hij een ontwerp voor zijn tuin maken, die inmiddels 4 ha groot was geworden. De tuin bevatte onder andere een arboretum, een rozentuin, een Chinees-Japanse tuin en een moeras- en waterplantentuin.

In 1970 kocht het ABP de tuin en stelde hem open voor publiek. De uitgave is mooi vormgegeven, schitterend geïllustreerd met zwart-wit- en kleurenfoto's en geeft een prachtig beeld van de tuin; een authentiek stukje erfgoed van Heerlen. Ook dit Historisch Cahier verdient een plek in de bibliotheek van zowel natuurliefhebbers als van iedere betrokken en historisch geïnteresseerde inwoner van Heerlen. (KL)

Landgraaf door de eeuwen, gezien door diverse tijdsvensers

Door Rob Hamers, (z.p. 2023), uitgegeven via mijnbesteller, 190 pp, paperback, 21 x 29,7 cm, ISBN-13: 978-3757562038. Prijs € 21,95.

De auteur neemt ons mee op een reis door de geschiedenis van Landgraaf. De titel van het boek dekt de inhoud niet helemaal want hoewel de insteek van het boek bij Landgraaf begint, waaert het boek verder uit over de hele voormalige Oostelijke Mijnstreek. Soms duiken er onverwachte passanten op zoals de beroemde schrijver Georges

Simenon uit Luik. Hij blijkt een uit Egelshoven afkomstige grootvader te hebben.

Daarnaast gaat het boek ook over grafheuvels die op verschillende plekken in Landgraaf te vinden zijn en over het hieraan verbonden volksgeloof. Het geloof in nagelbomen, geesten en witte juffers wordt in historische context besproken en soms worden hier ook recentere ontwikkelingen mee verbonden. Duidelijk is dat de schrijver hier een grote interesse in heeft. Voor de lezer daarentegen kan het daardoor soms wat 'zweverig' zijn. Samengevat: het is een boek waarin een breed spectrum aan onderwerpen aan de orde komt. Thema's die variëren van grafheuvels tot bekende muzikanten uit de twintigste eeuw en van Kelten tot de Tweede Wereldoorlog. (JR)

De kerk in het midden De Sint Stephanuskerk, meer dan zeven eeuwen in Wijnandsrade

Door Jack Jetten, Jos L'Ortye en Wiel Oehlen (Wijnandsrade 2023), 530 p., geïll. in zwart-wit en kleur. ISBN 9789464377699. Prijs: € 35,-.

Dit mooi vormgegeven op A4 gebonden boek is een uitgave van 'de Vrienden van Wijnandsrade'. Na elk hoofdstuk volgt een intermezzo met een bijzonder verhaal, gedicht, wetenswaardigheid of anekdote. Over alles wordt bericht op basis van gedegen bronnenonderzoek, hoewel hier en daar mogelijk ook wat archiefbronnen niet fysiek zijn bekeken. Na de woordjes vooraf volgen hoofdstukken over de patroonheilige, de bouw en het interieur, inclusief alle vormen van de kerkelijke kunst (beelden, glas in lood, kazuels etc.), de kerkklokken, begraafplaats, het missiekruis, de pastoors, priesters en koster, de kapellen in Wijnandsrade. Het boek eindigt met een vooruitblik: 'Toekomstperspectief', waarbij de auteurs uiteraard hopen dat dit Rijksmonument voor de eredienst behouden blijft. Het boek is (beperkt) verkrijgbaar via Heemkundevereniging de Vrienden van Wijnandsrade. <http://www.vriendenvanwijnandsrade.nl/> (RB/FP)

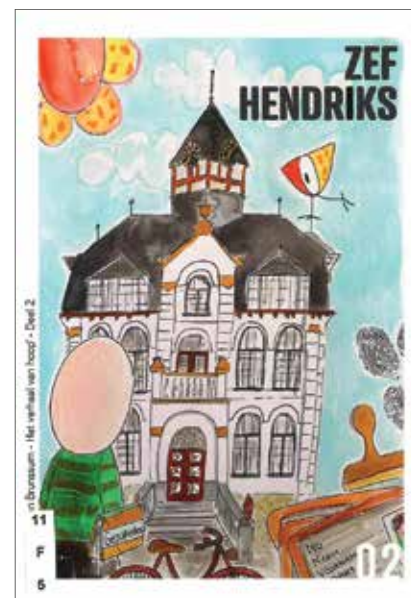
Zef Hendriks. Verzetsheld en burgerlijk ongehoorzaam

Geen auteur vermeld [Zef Hendriks], Brunssum 2023, 54 blz., geïll. Prijs € 12,50, Verkrijgbaar bij de Jack Aldewereld Stichting en de bibliotheek in Brunssum.

Tijdens de oorlogsjaren hield Zef Hendriks een dagboek bij waarvan delen bewaard zijn gebleven. De Jack Aldewereld Stichting heeft van de familie Hendriks inzage gekre-

gen in het dagboek en op basis van de bewaard gebleven fragmenten een boekje uitgebracht over het verzetswerk van Zef Hendriks. Het is uitgegeven als deel 2 van 'Het verhaal van Brunssum - het verhaal van hoop'. Zef Hendriks was 21 jaar toen de Tweede Wereldoorlog uitbrak. Hij vervalste in de oorlogsjaren op grote schaal identiteitspapieren en voedselbonnen. Dit deed hij niet alleen voor de verzetsstrijders en onderduikers in Brunssum zelf; van heinde en ver kwamen verzoeken binnen vanwege de ongekend hoge kwaliteit van de vervalsingen. Vele tientallen mensen hebben hun leven rechtstreeks aan hem te danken. In het zeer prettig leesbare boek wordt dieper ingegaan op de oorlogsjaren van Zef Hendriks. Mooie, leerzame, korte stukken tekst worden afgewisseld met fotomateriaal over deze man die in stilte zoveel goed werk deed tijdens de Tweede Wereldoorlog. Ook fragmenten uit het dagboek van Hendriks, dat tijdens deze donkere jaren voor de zekerheid ingemetseld werd, komen aan bod. Het boek biedt op het einde ook mogelijkheden om aan de hand van vragen met kinderen het gesprek over oorlog aan te gaan.

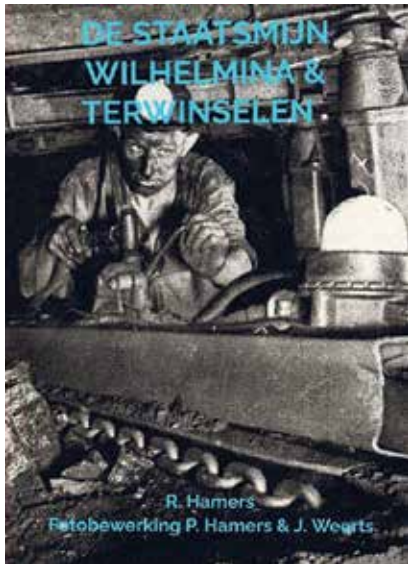

Het geheel is zeker een verrijking van de uitgebreide boekenkast over de Tweede Wereldoorlog in Parkstad. (JR)

De Staatsmijn Wilhelmina & Terwinselen

Door Rob Hamers (Landgraaf 2023), niet gepagineerd, softcover, ca 230 foto's zwart-wit. Uitgave in eigen beheer. Prijs: € 19,50. Te koop via <https://mgl.mijnbesteller.nl/shop> en bij boekhandel Funcken in Landgraaf. <https://mgl.mijnbestseller.nl/shop/index.php/catalog/product/view/id/734903/s/de-staatsmijn-wilhelmina-terwinselen-r-hamers-fotobewerking-p-hamers-j-weerts-331875-mgl-mijnbestseller-nl/>

De 'Willemien', zoals deze mijn in de volksmond ook wel werd genoemd, was zowel de oudste als de kleinste van de Staatsmijnen. Omdat het de eerste staatsmijn was, wordt hij ook wel 'd'r Stjaat' genoemd. Tot de sluiting van de mijn in 1969 werd hier in totaal ca. 59.235.000 ton steenkool naar de oppervlakte gebracht. Na de sluiting van de Staatsmijn Wilhelmina moest het voormalige mijnterrein een nieuwe bestemming krijgen. Onder het motto 'van zwart naar groen' kreeg het gebied

een recreatieve functie en werd de steenberg beplant. De buurt Terwinselen is in het begin van de 20e eeuw ontstaan. Tot dat moment liggen er alleen een paar huizen en boerderijen. Na de aanleg van de mijn groeit het boerengeducht al snel uit tot een nijver mijnwerkersdorp.

In het boek zijn vooral foto's uit de DSM-collectie weergegeven. In het voorwoord wordt kort de geschiedenis van deze oudste Staatsmijn en van de buurt Terwinselen verteld. Daarna volgen de foto's van de mijn ondergronds en ten slotte het hoofdstuk van de buurt Terwinselen, 'D'r Sjaat'. De foto's zijn van een onderschrift voorzien door Peter Hamers en Jo Weerts. Jammer dat er vanwege de ontbrekende paginering voor de foto's niet naar een paginanummer verwezen kan worden en ook dat de nummers van de foto's in de DSM-collectie bij Historisch Centrum Limburg niet zijn vermeld. (RB)

Stoomlocomotieven Spoorwegbedrijf van de Staatsmijnen in Limburg

Door dr. G.L. Schut (Deventer/Epe 2023). 256 blz., geïll., geb. (hardcover), ISBN 9789083090863.

Prijs: € 37,50

Dit boek is een naslagwerk geworden van van al het rollend materieel bij Staatsmijnen in de periode 1908-1961. Het boek bevat foto's, technische beschrijvingen van de stoomlocomotieven van de Spoorwegdienst en het Spoorweg- en Expeditiebedrijf der Staatsmijnen in Limburg. Gebaseerd op uitgebreid archiefonderzoek en medewerking van oud-medewerkers is het een lijk boek geworden, waarin alle ins en outs over de mijnsporen, de sporen op de mijnemplacementen en de aansluitingen op het openbare spoorwegnet, de locomotieven en de herkomst ervan aan bod komen. De locomotieven zijn per periode gegroepeerd wat het werk overzichtelijk maakt. Dat alles in een fraaie vormgeving en met hoogwaardig fotomateriaal. Even wordt aandacht gegeven aan de overgang naar diesel locomotieven. De stoomtractie bleef echter in zwang. De informatie bij de foto's van de locomotieven is gelukkig verhalend en goed leesbaar. De technische gegevens zijn in twee tabellen in de laatste hoofdstukjes opgenomen. Een must-have voor wie inzicht wil krijgen in het transport van de verhandelde miljoenen tonnen steenkolen. (RB)

★ ★
De allerbeste wensen
★
voor het nieuwe jaar!

